В.Г.БЕЛИНСКИЙ

ТАНЛАНГАН АСАРЛАР

лигини билади, чунки жамият улар ғояларининг энг яхши инкорини уларнинг ўзларидан топган бўлур эди...

Биз ўзимизнинг сан'ат ва танқид ҳақидаги фикрларимизни айтдик ва бу мақолага сабабчи бўлган «Нутқ»ни кўриб чиқдик. Энди, навбатдаги мақолада, рус танқидининг дастлабки пайтидан бошлаб бизнинг замонамизгача босиб ўтган йўлини тарихий жихатдан кўриб чиқамиз.

II МАҚОЛА

Рус танқидчилигининг тарихий обзори

Рус танқидчилигининг йўлини ва тараққиётини тарихий ёритиб бериш — умуман, рус адабиёти тарихини ёритиб бериш демакдир, чунки биз биринчи мақолада айтиб ўтганимиздек, ҳукм чиқаручи танқиднинг мазмуни блан ҳукм қилинучи адабиётнинг мазмуни бирдир; ҳамма фарқ формада. Сан'аткор ва адабиётчи сан'ат ва адабиёт ҳақидаги ўз тушунчасини *бевосита*, яратган асарлари орқали ифодалайди; танқидчи эса, сан'ат ва адабиёт ҳақидаги ўз тушунчасини фикрлар воситаси блан онгли равишда ифодалайди. Бу ҳолда сан'ат ва адабиёт танқид блан қўл ушлашиб боради ва бир-бирларига ўзаро та'сир кўрсатади. Агар бирон янги гений сан'атга янги бир майдон очиб бериб, ҳукмрон танқидни ўзидан орқада қолдириб, бу блан унга ўлим зарбаси берар экан, ўз навбатида, танқидда юзага келадиган фикрлар ҳаракати ҳам эски сан'атдан ўзиб кетиб, уни янчиб ташлайди ва янги сан'ат тайёрлайди. Бундай ҳодиса, Германияда содир бўлган эди. Уерда адабий ўзгариш улуғ шоир орқали эмас, балки ақлли, ғайратли танқидчи Лессинг орқали юз берди. Романтик деб аталган оқим, ёки Францияниг ёш адабиёти ўзининг ғолиб байроғини сохта классицизмдан босиб олинган заминга ўрнатар экан, ўз кучларидан кўра танқиддан кўпроқ фойдаланган эканлиги эҳтимолдан узоқ эмас. Қачонлардир жуда

исте'додли, ҳозир эса шунчаки қуруқ бақироқ фельетончи бўлиб қолган Жанен ўзининг «Ўлик эшак ва гильйотинада қатл қилинган хотин» деган романини ёзмасдан илгариёқ, империянинг ўлик адабиётига қарши қизғин кураш олиб борган эди. Сан'ат ва танқиднинг бу иттифоқи кундан-кунга маҳкамланмоқда ва ажралмас бўлиб бормоқда. Мана шунинг учун энди сан'ат оброзлар орқали фикрлашга, танқид эса, сан'атга айланмоқда.

Рус адабиёти миллий руҳ тараққиётининг меваси эмас, балки реформанинг меваси эди. Гарчи Буюк Пётр, Екатерина II сингари ҳеч нарса ёзмаган ва нашр этиб чиқармаган бўлсада, броқ бунга қарамай, у рус маданиятининг, рус ма'рифатчилигининг, рус улуғворлиги ва шарафининг, бир сўз блан айтганда — янги Россиянинг ижодкори бўлганидек рус адабиётининг ҳам ижодкоридир. Буюк Пётрнинг номини тилга олмай, рус адабиёти тарихини ёзиш, яратучининг номини тилга олмай, оламнинг пайдо бўлиши ҳақида ёзиш блан баробардир. Русь Пётрга қадар ваҳший ва тартибсиз кучлар блан тўлиб тошган эди: унинг қудратли продаси бу хаосда тартиб ва уйғунлик барпо этиб, ундаги курашучи элементларни ма'лум бир формага солди ва уларга мақсадни белгилаб берди. Буюк Пётрнинг ўлимидан сўнг бир асрдан кўпроқ вақт ўтиб кетди; аммо Русь ҳали ҳам ундан бошлаб, бинобарин у туфайли ҳаракат этмоқда. Русь аллақачонлароқ ўзгариб кетган; агарда Пётр ўз гўридан туриб, унга бир назар ташлайолганда, уни танийолмас эди. Русь ўзгариб кетган, аммо бошқа бўлиб ҳам қолган эмас. Масалан, ёйиқ баргли дуб мутлақо ўзи ўсиб чиққан дуб ёнғоғига ўхшамайди; аммо у қайин ва ёки бошқа бирон дарахт эмас, балки барибир дубдир; у барибир дуб ёнғоқдан кўкариб чиққан ва дуб ёнғоғисиз вужудга келиши ҳам мумкин эмас эди.

Пётрнинг реформаси умуман сун'ий эди, чунки бу реформа рус ҳаётининг миқ'ёсида ва унинг ўз воситалари блан эмас, балки унга ёт бўлган ҳаётнинг бегона воситаси орқали амалга оширилган эди.

Броқ, бу фақат бузғунчиларга ва эскилик тарафдорларига ёқмаслиги мумкин; ҳодисаларнинг моҳиятига чуқур тушунаолучи кишилар назарида худди мана шунинг ўзи янги Россия ижодкорининг ғоят зўр гений эканлигидан далолат беради. Тўғри, мана масалан, тўсатдан, ҳечқандай тайёргарликсиз, соқоллари қирилган, бўйнида бир тутам сочи бор, цесар ва прус аскарлари қиёфасига киритилган, XVII асрнинг кулгили мундирларини кийиб олган рус мужиклари ҳақида, немис ҳарбий терминалогиясини, мураккаб немис мансаблари ва унвонларини жуда қийналиб ёд қилган мана шу аскарлар ҳақида жуда кўп ўткир ва қизиқ гапларни айтиш мумкин; бундан ташқари Нарва жанги ўзгаришларга қарши ажойиб факт бўлаолар эди, аммо Лесное атрофида бўлган жанг фикрли кишиларни бироз ўйлашга, андишага боришга, русчасига ифодали қилиб айтганда, тилларини тийиб қолишга мажбур этади; Полтава жанги эса, гениининг, авомнинг тушунчаларига қанчалик кам мос келса, шунчалик чин ва ҳақиқий бўлган ўз мантиқи, ўз соғлом фикри бор эканини, воқи'ликни илгаридан билаолишини ҳарқандай назарий ва фалсафий далиллардан кўра яхшироқ исботлаб беради. Афтидан, фақат юзаки бўлган, ёлғиз формадагина амалга оширилган реформа, унинг қурбони бўлган руслргагина эмас, балки ўша пайтдаги Европага ҳам ғалати кўринган бўлиши мумкин; афтидан ҳамма нарса назария блан амалиёт, идрок блан тажриба ҳам бу реформага қарши бўлган. Маш'ум Нарва воқиаси стол устидаги қоғоз уйчасини учириб кетган бўрон ҳаракатига ўхшар эди; бу воқиа реформа орқали ҳаётни яхшилашнинг ҳеч иложи йўқлигига реформачининг ўзидан бўлак барчани ишонтирди. Аммо Лесное атрофида шароитлар ўзгаради ва душман учун трагедиянинг муқаддимаси бошланади. Полтавада эса, трагедиянинг ўзи содир бўлди.

Худди мана шундай йўл блан ҳечнарсани ифодалаймайдиган гражданлик ҳуқуқ, босиб чиқарадиган нарсаси бўлмаган босмахоналар ҳақида, ҳали савод чиқарадиган бирорта жой бўлмай туриб, махсус олий

ўқув юртларини тузиш ҳақида, ҳали биронта бошлангич диний мактаби ва уезд мактаблари бўлмай туриб, Фанлар Академиясининг лойиҳасини тузиш ҳақида, бир сўз блан айтганда, пастдан юқорига эмас, юқоридан пастга қараб, пойдевордан томга қараб эмас, балки томдан пойдеворга қараб тузилган бу ғайритабиий тараққиёт ҳақида жуда кўп оқилона ва ўткир гапларни сўзлаш мумкин. Броқ, шуниси ҳам борки худди мана шунинг ўзи рус ма'рифатчилигига мустаҳкам асос солди, чунки у, ҳаммадан аввал, ўқитувчиларни бердики, уларсиз ўқучилар ўқийолмас эдилар. Бизнинг ма'рифатчилигимиз қандай бўлмасин, ҳозирги пайтда тараққиётнинг қайси поғонасида турмасин, унинг тобора тараққий этаётганини, тобора олдинга қараб кетаётганини ёлғиз кўр одамгина кўраолмайди. Агар шундай бўлмаганда, қандай қилиб бизда ҳам лашкарбошилар, ҳам денгизчилар, ҳам инжинерлар, ҳам врачлар, ҳам математиклар вужудга келаолар эди? Четэл кишиларининг ёрдамисиз бир қадам ҳам ташлайолмайдиган даврларимизга кўп вақт бўлдими, дейсиз? Ҳозир эса, биз, энди четэл кишиларига муҳтож эмасмиз, балки Европага мансубмиз. Биз фан, сан'ат ва саноатнинг Европадаги ютуқларини кузатиб боришимиз керак, аммо бирон муассасани очиш учун, авваллари бўлган каби, у ёқдан одам чақириб олмаслигимиз лозим. Агар биз ҳозир ҳам ба'зан четэл кишиларига муҳтож бўлиб, уларни чақирсак, бундай ҳодисалар энди умумий қоидадан мустаснодай кўринади.

Жамиятнинг эҳтиёжидан эмас, балки четэл адабиётига кўр-кўрона тақлид қилиш натижасида майдонга келган рус адабиёти ҳақида ҳам жуда ўринли, оқилона ва ўткир гапларни айтиш мумкин[9] (бундай гаплар етарли даражада гапирилган ҳам эди). Ахир бу нусхадан, бу кўчирмадан, бошқалар образининг бу копиясидан, бошқалар фикрига, бошқаларнинг формасига бу ўлик, жонсиз, кўр-кўрона тақлиддан, бошқаларнинг фикрлари ва формаларини бундай юлиб тортқилашдан нимани ҳам кутиш мумкин эди? Броқ шуниси ҳам борки, (албатта, ҳали кўп бўлмаган)

миллий ва мустақил шоирларнинг — Крилов, Пушкин, Грибоедов, Гоголь, Лермонтовларнинг номлари блан фахрланамиз... Броқ шуниси ҳам борки адабиётимиз жамиятга гуманистик, инсоний билимларнинг жонли манбаи сифатида жуда зўр ва баракали та'сир кўрсатган...

Ажаб! Қандай қилиб бу ўлик, юзаки, мавҳум формал реформадан мана шундай жонли натижалар келиб чиқди экан? Масала шундаки, фақат калтабин, узоқни кўраолмайдиган, шунинг блан бирга эскилик ва жаҳолат тарафдорлари, халқчиликни нотўғри тушунадиган кишилар ваҳшиёна бузғунчиларгина Пётрнинг реформасида ёлғиз юзакилик ва формалликни кўришлари мумкин. Онгли кишилар, ўз ақл кучларининг идроки блан нарсаларнинг чуқур моҳиятларини билаоладиган кишилар, Пётрнинг ёлғиз биргина юзаки европачилик учун интилмаганини, у қанчалик моддий реформатор бўлган бўлса, шунчалик ма'навий реформатор ҳам бўлганлигини жуда яхши биладилар. Унинг улуғ ижодий руҳи ўзгартучилик фаолиятининг манбаи эди,— у реформани даставвал ўзидан бошлаган. У бошқаларга раҳмсиз бўлиши блан бирга, ўз-ўзига нисбатан янада шафқатсизроқ бўлган. У адолатчилик ғоясини ҳарқандай шахсий ўзбошимчаликдан юқори тутар эди. У давлат ишларида қасддан бирон хатога йўл қўйса, ўзўзини жиноий судга беришга ҳам тайёр эди. У давлат ғоясини ҳарқандай шахсий қийматдан юқори қўйиб, турли-туман мансабларнинг узун ва оғир зинасидан қат'иян ва дадиллик блан кўтарилди, оддий солдат, юнга бўлиб хизмат қилди, унинг ёшидаги одамлар ҳокимлик лаззатига қанчалик завқ блан берилсалар, у тартиб инсонга шунчалик завқ блан бўйинсунди. У нолойиқ бўлган ўз фарзандингдан кўра, муносиб бегона яхши деб, Россиянинг бахти, келажаги учун ўз ўғлини қурбон қилди... У ўз хизматига мувофиқ вазифа сўраб, амолдорларини синаб кўрар ва амолдорлар унинг илтимосини рад қилганида жуда хурсанд бўлар эди... Пётр ҳақида гапирилганда, кўп одамлар унга кўпроқ реформатор сифатида

CamScanner

қараб, унинг жуда катта ахлоқий ва диний руҳ эгаси бўлганини эсдан чиқариб қолдирадилар. Унинг барча ҳаёти ғояга қизғин хизмат қилишдан иборат бўлган эди. Ғояга кўтаринки руҳ блан хизмат қилиш эса муқаррар жонли натижалар беручи тирик манба'дир. Агар Пётр диний ва ахлоқий иш кўручи эмас, фақатгина ҳаддан ташқари ақлли, *сиёсий* арбоб бўлганда эди, унинг реформаси шунчалик улуғ натижаларга эришмаган бўлар эди. Пётр реформасини самарали қилган ва жонлантирган нарса, бу реформага куч, мустаҳкамлик ва ҳаётийлик бахш этган нарса, унинг руҳий асосини ташкил қилучи диний-ма'навий ибтидо блан бағоят зўр гениалликнинг қўшилишидир... Броқ бу тўғрида бутун бошли бир китоб ёзиш ҳам мумкин эди; биз бу ҳақда мақоламиздаги асосий фикрга алоқадор бўлган, лекин унинг мазмунини бевосита ташкил этмайдиган предмет сифатида юзаки гапириб ўтмоқдамиз. Рус танқидчилигига ўтмасдан аввал, рус адабиётига мурожаат этайлик.

Рус адабиёти худди рус маданияти каби тақлид қилишдан, формаларни кўр-кўрона ўзлаштиришдан бошланди. Унинг ҳаракати ва тараққиёти маданиятнинг ҳаракати ва тараққиётидек, ўзига хослик ва миллийликка интилишдан иборат бўлган ва унинг ҳарбир муваффақияти бу мақсадга томон ташланган бир қадам эди. Рус поэзияси даставвал Крилovнинг масалларида ярқираб кўринди; Крилов масалларининг формаси бошқалардан олинган ва тақлидий эди; аммо бунга қарамай, бу масалларда рус тили, рус амалий ақли ҳартарафлама кенг, озод ва эркин тараққий этиш воситасини топган эди. Аммо масал ҳали поэзиянинг ўзи эмас, балки фақатгина унинг бир туридир ва шунинг блан бирга XVIII аср томонидан яратилган бир туридир. Рус поэзияси аслда Пушкиндан бошланди. Биз буни шундай деб тасдиқлашимиз блан поэтик Протейимиздан олдин ўтган ажойиб талантларни камситмоқчи эмасмиз. Улар бўлмаган тақдирда Пушкин ҳам бўлмас эди, ёки ҳеч бўлмаганда, у шу даражада улуғ шоир бўлмас эди. Бу талантларнинг ҳарбири адабиётимиз учун олдинга ташлан-

ган бир қадам бўлди; уларнинг муваффақиятлари тўла бўлмаслигига сабаб исте'додларининг кучсизлиги эмас, балки ўзига хос поэзия учун ҳали ҳечқандай мазмун бераолмаган жамиятнинг етилмаганлигидир. Пушкин сан'аткор сифатида биринчи рус шоири эди. Державиннинг табиий поэтик кучи, масалан, Батюшковнинг поэтик кучидан юқоридир; аммо Батюшков *сан'аткор сифатида* Державиндан таққослаб бўлмаслик даражада юқори туради. Рус поэзиясининг баҳодири Державин, ўз замонасининг руҳи блан боғлиқ эди. Замона эса поэзияни қандай воқиага — ғалабагами, ёки шунчаки бирор байрамгами бағишланганидан қат'и назар тантанали ода сифатида танир, уни «худди ёз фаслидаги лаззатли лимонаддек ширин ва ёқимли»[10] нарса деб билар эди. Державиннинг замонаси поэзиядан фақат баландпарвозликдан бошқа ҳеч нарса талаб қилмаган; у кейинчалик *элегия оҳанги* деган ноаниқ ном блан рус поэзиясида ҳукмронлик қилган ва усиз ҳақиқий поэзиянинг бўлиши мумкин бўлмаган мана шу ички, суб'ектив асосни поэзиядан чиқариб ташлаган. Державин шоирона қалб эгаси эди ва худди шу сабабдан мана шу ички суб'ектив ҳислар, дилкаш ва самимий туйғулар унинг қалбига бегона бўлмаган. Унинг асарларида бу ҳислар ва туйғулар тез-тез кўзга ташланиб турар эди, броқ бу ҳол гўёки Державиннинг иродасига қаршидек туюларди, чунки у доимо жиддий тантанавийликни сақлашга интилиб, ўз замонасининг руҳига мос ҳис ва туйғуларига эркинлик бермас эди. Бунинг устига унинг замонасида рус тили ниҳоятда ишланилмаган ва Ломоносов занжирбанд қилган оғир славян — латин формаларида гаплашилар эди; у пайтда бирон-та одам ҳам ше'рдаги гармония ва пластика ҳақида, бир сўз блан айтганда, маҳорат ҳақида ҳечқандай тушунчага эга эмас эди; сифатларнинг қисқартирилишини, сўзларнинг бузилишини, ибораларнинг уйғунсизлигини ўша замондаги пиитиканинг ўзи «пиитик эркинликлар» номи блан қонунлаштирган эди. Мана шунинг учун рус поэзияси ва адабиёти тарихида шу қадар улуғ ўрин тутган Державин ҳозирги замон

жамияти учун жонсиздир. Державиннинг поэзияси эса, тиришқоқ адабиётчилар учун текшириш предметига айланиб қолди. Энди унинг поэзияси жамиятга лаззат бермай қўйди. Бу жамият энди Державинни аранг билади, билганда ҳам ёшлик йилларида ўқигани пиитика китоблари орқали билади. Шундай кишилар борки, улар ҳатто Державин асарларини ўқимай туриб, Державин ҳақидаги бундай фикрлар унинг номини ва рус адабиётининг шарафини ҳақоратлаш деб биладилар. Наҳотки, Державиннинг зўр таланти тараққий этиш учун ноқулай бўлган бир шароитда майдонга келган эди дейиш, ҳақиқатан ҳам уни камситиш бўлса? Бундай эмасдир! Наҳотки, улуғ инсонни тарихий жиҳатдан замонга боғлаб қўйиш блан камситиш мумкин? Бундай бўлмаса керак!— Ахир, олам вужудга келгандан бери бирон та гений ҳам бундай боғланишдан халос бўлаолган эмас-ку... Державин — ҳамма даврлар учун ҳам улуғ талантдир; аммо фақат ўз замонаси учунгина улуғ шоирдир; бизнинг замонамиз учун эса уни қандай бўлмасин шоир деб аташ қийин, чунки Державин поэзиясининг идеаль мотивлари ҳам, формасининг ўзи ҳам биз учун жонсиздир. Бунинг айби бизда ҳам эмас ва, албатта, Державинда ҳам эмас. Биз уни айбламаймиз, балки унинг ҳақида фақат фикр юритамиз; майли, бизнинг ҳақимизда ҳам фикр юритсинлар, аммо бизни айбсиз айбдорлар қаторига қўшиб қўймасинлар. Жуковский рус поэзиясига Державин поэзиясида етишмаган элементнинг худди ўзгинасини қўшди: қайғули паришонлик, мунгли оҳанг, дилкашлик ва самимият, чорасизлиги орқасида ўз хаёлига берилиб кетган руҳнинг фантастик кайфияти — мана Жуковский поэзиясининг устунлик қилучи характери; булар Жуковский поэзиясининг ғолибона гўзаллигини ҳам, ҳарқандай камчилик ва ҳарқандай бирёқламалик тарзидаги нуқсонларини ҳам ташкил этади. Жуковский Державинга бутунлай қарама-қаршидир. Гарчи Жуковский поэзиясининг мазмуни ва оҳанги рус поэзиясига нисбатан ёт заминдан кўчирилган экзотик ўсимликка ўхшаш бўлса ҳам, броқ поэзиядаги халқчиллик тараф-

дорларининг шовқин-суронлари ва миш-мишларига қарамай, Жуковскийни ёлғиз ўз даврининггина шоири деб бўлмайди: унинг ше'рлари ҳаётга кириб келаётган ва ҳаётнинг нима эканлигини билмай, унинг ҳақида фақат орзу қилаётган ёш авлодларда ҳардоим ўз баҳосини топаолади. Москва Университети қошидаги олийжаноб пансионнинг ўқучиси бўлган ёш Жуковскийнинг немис ва инглиз поэзиясига мурожаат этиши учун ташқи шароит сабаб бўлганини билмаймиз; аммо ҳарҳолда бу мурожаатнинг асосий сабабчиси замонанинг руҳи эди. XVII ва XVIII асрлардаги Франциянинг сохта классик поэзияси ҳозирданоқ XIX асрнинг ёш авлодига тўғридан-тўғри ёқмай қолди; шу сабабли бу авлод эстетик жиҳатдан лаззатланишнинг бошқа манба'ларини қидириши лозим эди. Немис адабиёти ўша даврдаёқ ҳатто Францияда ҳам машҳур бўлиб кетган эди; Россияда эса фақат немис тили блан таниш бўлган бирозгина ёшларни жазб этаолган эди. Биз бахтга қарши Державиннинг Шиллер пьесаларидан бирини қайта ишлаб (французча таржимасидан фойдаланган ёки унга тақлид қилган бўлиши мумкин), «Арфа»[11] деб атаган асарининг қачон ёзилганлигини билмаймиз; шунингдек Дмитриевнинг Гётенинг машҳур пьесасини қайтадан ишлаб (бу ҳам французча таржимадан фойдаланган, ёки тақлид қилган бўлса керак). «Момақалдироққа доир мулоҳазалар» деб атаган асарининг ҳам қачон ёзилганини билмаймиз: бу шуни кўрсатадики, Гёте ва Шиллер[12] ҳақидаги ҳархил шубҳали овозаларнинг поэзиямизнинг устозларигача бориб етишидан қат'и назар, адабиётимиз ёшлигидан немис тили блан ошно бўлган Жуковский қиёфасида янги ва ҳаётийроқ озиқланиш манбанга — немис поэзиясига мурожаат қилиб, олға қараб табиий қадам ташлади. Инглиз адабиётига келганда, бизнинг адабиётимиз блан Жуковскийга қадар таниш эди; Карамзин инглиз адабиёти ҳақида ўзининг саёҳатномасида ёзиб, ҳатто Лирнинг бўрон пайтидаги монологини ва Оссианнинг бир парчасини таржима қилган эди. Аммо бунга қарамай, Шекспирни фақат французлар орқали бир ваҳший сифатида

танир эдилар ва Поп Аддисон, Драйден, Томсон, Грей, Юнг, Мильтон, Фильдинг, Ричардсон, Стернлар инглиз адабиётининг ҳурматли арбоблари ҳисобланар эдилар. Жуковский биринчи бўлиб, ўзининг мустаҳкам ва оҳангдор ше'ри блан инглиз балладаларидан (кўп бўлмаса ҳам) бирнечасини таржима қилди ва бу балладалар руҳида («Эолова арфа») деган асарини ёзди. Жуковский бу асари орқали инглиз адабиётининг романтик характерини тўғри бераолган. Инглиз поэзияси рус жамоатчилигига журнал мақолалари ва прозаик таржималар орқали танилган бир пайтда, Жуковский ўзининг Вальтер Скотт, Байрон, Мур, Сутэй[13] ва бошқалардан қилган таржималари блан бу танишликни янада мустаҳкамлаб, уни ҳақиқий танишликка айлантирди. Жуковскийнинг немис ва инглиз адабиёти намуналаридан кўчириб олган бу оригинал йўли (у янги бўлганлиги учуноқ оригинал эди), бу жозибали кучи ва мазмун бойлиги уни рус шоирлари орасида таржимон сифатида эмас, балки ўзига хос шоир сифатида юқори ўринга қўйди. Шуни ҳам айтиш керакки, Жуковскийнинг тили ва ше'ри Державиннинг тили ва ше'рларидан жуда катта фарқ қилар эди. Бунинг сабаби ёлғиз ашулачи Минваннинг[14] ажойиб ва кучли талантида эмас, балки рус адабиётининг тарихий тараққиётида ҳамдир: Державин блан Жуковский ўртасида рус тили ва рус ше'рияти сан'атига жуда кўп хизмат қилган Карамзин блан Дмитриев бордир. Батюшков рус поэзиясига батамом янги бир элементни, я'ни унинг ўзидан ташқари, Пушкинга қадар, барча шоирларимизга ёт бўлган антик бадиийликни киритди. Батюшков кўпроқ аристократик қалб эгаси эди. У антик адабиётга хайрихоҳлик билдириб, бирнеча антологик пьесаларни жуда яхши таржима қилган, та'лим-тарбия сан'атини ёқдирган ва рассомлик сан'ати ҳақида завқ блан ёзган. Батюшков поэзиясининг устунлик қилучи пафоси гўзаллик блан лаззатланишга қаратилган аристократик иштиёқ, идеал эпикуреизм бўлган; аммо бу иштиёқ кўпинча ундаги мулойим ҳазинлик блан, енгил ва очиқ ғамгинлик блан аралашиб кетади. Мана шунинг

учун ҳам унинг паришонлиги ўйчанлик блан, ижодий хаёли фантазиясининг қувончли образлари блан алмашиб кетади; Батюшков асарларини ўқир экансиз, ўзингизни воқи'ликнинг заминида ва воқи'ликнинг кўламида ҳис этасиз. Гўё рус поэзияси Батюшковнинг латиф асарлари орқали, Державиннинг ҳақиқий бўлса ҳам бирёқламалиги блан Жуковскийнинг бирёқлама-хаёлпарастилигини келиштириш орқали ўз тараққиётининг дастлабки натижасини намоён қилмоқчи эди. Бу натижа, Батюшковнинг таланти бундай якун учун етарли даражада кучли, чуқур ва ҳартарафлама бўлмагани учунми, ёки Батюшковнинг ўзи XVIII аср француз адабиётининг та'сирига ортиқ берилиб кетганлиги ва немис ҳамда инглиз адабиётидан кўра италия адабиётини кўпроқ ёқдириши ва билиши учунми, лотин поэзияси блан яхши таниш бўлиши ва, эҳтимол, грек поэзиясини билмаслиги учунми, қониқарли эмас эди. Аммо Батюшковда қайси сабабдан бўлмасин, негадир тўлиқсизлик, тугалланмаганлик бор, унинг ғоялари чуқур эмас. поэзиясининг мазмуни умуман камбағал; унинг тили нуқсонлар блан тўла, бадиийлиги эса, кўпинча риторика блан кураш олиб боради. Ўз даврининг та'сиридан озод бўлиб олиш учун Батюшковга гениаллик етишмас эди. Бетоблик, рус поэзияси осмонида буюк қуёш пайдо бўлмай туриб Батюшков талантини ва фаолиятини ишдан чиқариб қўйди. Бўлмаса бу қуёш унинг ижодига та'сир этмай иложи йўқ эди. Биз, поэзияси барча зўр беришларнинг праварди, барча уринишларнинг якуни, рус поэзияси тараққиётининг меваси ва натижаси бўлган Пушкин ҳақида гапирмоқдамиз. Тўғри, Пушкин — ҳатто вақт жиҳатидан ҳам биринчи рус шоиридир: чунки ундан илгари ўтган шоирларда ёки алоҳида кучлардан, ёки фақат зўр беришлардан, ёки интилишлардан иборат бўлган барча нарсалар — унда ҳал қилинган муаммо сифатида, батамом эгаллаб олинган сўз сифатида турлилик ва ҳарёқламаликнинг тўлалиги, яхлитлиги ва бирлиги сифатида рўёбга чиқди. Рус табиати, рус қалби Державинда тез-тез ялтираб кўриниб қолса, Пушкин

ҳарерда ва ҳар жиҳатдан миллий — рус шоиридир. Державиндаги баландпарвозлик, кўтаринкилик, куч ҳарзамонда бир аланга олиши бланоқ унинг устига риторика сепилиб, ўчиб қолар эди, Пушкинда эса бу аланга шитирлаб, тутун чиқариб, дудаб эмас ёркин, тоза ва биртекисда ёниб туради. Пушкин поэзияси аккордидаги асосий товушлардан бирини ҳазинлик ташкил қилади ва мана шунинг учун ҳам бу ҳазинлик унинг поэзияси устидан устунлик қилиб кетмай, балки унга дилкашлик, самимийлик, мулойимлик, намлилик (агар қуруқлик сўзининг аксини шундай сифат блан ифодалаш мумкин бўлса) бахш этади; бу ўз кучини билучи буюк қалбнинг ҳазинлигидир; бунинг ожиз кишиларнинг ғамгинлиги блан ҳечқандай алоқаси йўқ. Бундан ташқари, Пушкин поэзиясининг ҳазинлигида рус табиати, хушоҳанг, чўзиб айтиладиган ва завқли рус ашуласидаги кишининг қалбига кучли та'сир қиладиган оҳанглар жуда кўп. Бу ҳазинлик Пушкин поэзиясининг бутун аккордини эмас, унинг поэзиясидаги аккорднинг ёлғиз биргина товушини ташкил қилиши туфайли — Пушкин поэзияси ҳарқандай бироҳанглиликка ва бирёқламаликка ётдир. Ғайриоддийлик ба'зан Пушкин поэзиясида ҳам кўриниб қолади; аммо ундаги ғайриоддийлик худди воқи'ликнинг ўзида бордек табиийдир: *Татьянанинг тушини,* «Куёв» балладасини эслаб кўришингиз мумкин. Фантастика масаласига келганда, Пушкин поэзиясида бу нарсанинг ўзи у ёқда турсин, унинг нишонаси ҳам йўқ: Пушкиннинг қалби жуда мустаҳкам ва соғлом бўлгани учун бу хаста йўналишига бўйсунмаган. Аммо, Жуковскийнинг Пушкинга кўрсатган та'сирининг изларини кўрсатиб бериш қийин бўлса ҳам (чунки Пушкин поэзиясининг замини ва кўлами жуда ҳаққоний ва ҳарқандай мавҳумликка, хираликка ва ноаниқликка ёт эди); бироқ Жуковский Пушкинга та'сир кўрсатмаган деб айтиб бўлмайди; чунки Пушкиннинг ўзи Жуковскийни «устоз, меҳрибон мураббий ва беқарор музамнинг кўриқловчиси» деб атайди. Пушкин Батюшковнинг ёқимли ше'рларини ҳам жуда яхши кўрган: бу севгининг та'сири Пушкиннинг

дастлабки асарларидаёқ аниқ сезилиб туради. Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас эди: Пушкин асосан артистликка хос қалб эгаси эди, бинобарин, Батюшков бошқа барча рус шоирларига нисбатан Пушкинга яқинроқ турар эди. Пушкин поэзиясининг моҳирлиги, пластикаси ва сан'аткорлиги олдида Батюшков поэзиясининг моҳирлиги, пластикаси ва сан'аткорлигининг ўзи нима деган гап! Пушкин поэзияси, Батюшков поэзияси каби, бутунича воқи'ликка асосланган дир: лекин бу икки поэзиянинг ҳажми, чуқурлиги ва аҳамияти ўртасида қандай катта фарқ бор! Пушкин поэзияси батамом рус поэзияси бўлгани ҳолда, Батюшков поэзияси миллийликка ёт эканлиги ҳақида гапириб ўлтирмасак ҳам бўлади. Пушкиндан илгари ўтган шоирларнинг ҳарбири алоҳида-алоҳида эга бўлган барча нарсаларга Пушкиннинг ёлғиз ўзи эга эди; бундан ташқари, Пушкиннинг яна жуда кўп ўз шахсий хусусиятлари бор эдики, бу хусусиятларга уларнинг биронтаси ҳам эга эмас эди; ўтмиш шоирларни эгаллаб олган барча нарсаларга Пушкин бемалол эгалик қилар эди. Биз мана шунинг учун ҳам рус поэзиясини Пушкиндан бошлаймиз ва уни дастлабки рус шоири деб атаймиз. Бу гаплар, Пушкинга қадар ҳам, диққатга, ҳурматга, муҳаббатга, шон-шарафга лойиқ бўлган шоирлар ўтган эмас деган ма'нони билдирмайди; аммо бу Кантемир ва Ломоносовдан бошлаб рус поэзиясининг ўтмиш шоирларида сун'ийлик ва тақлидчиликдан табиий ва ўзига хос бўлиб олиш учун аста-секин ҳаракат қилиши,[15] китобийликдан жонли, ижтимойликка айланиб, ҳаёт ва жамиятга яқинлашиш учун интилишини билдиради; Пушкинда эса, рус поэзиясидаги бу зўр бериш ва интилишларнинг тантанаси ва ғалабаси ўз ифодасини топди. Пушкин тўла ма'нодаги сан'аткордир; унинг аҳамияти ва буюк фазилати сан'аткорликдан иборат эди, аммо сан'аткорлик балки унинг нуқсонига ҳам айланди; чунки у сан'аткорликда камолатга эришган сари ҳозирги замон ҳаёти ва унинг манфаатларидан узоқлашаборди ва зоҳидона йўналишига кириб кетди; ниҳоят шу пайтгача уни шубҳасиз севиб келган жамият энди ундан совуган эди. Эҳтимол, бу

қалбда бир томчи ҳам прозаик қон бўлмаган бўлса керак, аммо унинг бутун вужуди поэзиянинг соф алангаси блан тўла эди. Пушкин қандай нарсалар устида тўхталмасин,— бу нарсаларнинг барчасини, ҳатто ўз моҳияти жиҳатидан прозаик бўлган нарсаларни ҳам ҳаётийлик ва гўзалликлар блан тўла бўлган поэтик образлар қиёфасида бераолар эди. Унинг ше'ри — ҳайкалтарошлик, рассомлик ва музиканинг уйғунлашган мажму'идир. Унинг Овидия ҳақида ёзган:

Бор эди қўшиқда зўр маҳорати
Овози оқар сув сингари янгроқ*...[16]

ше'рини шубҳасиз унинг ўзига татбиқ қилиш мумкин. Ҳечким рус адабиётининг ривоятлари блан тарихий жиҳатдан Пушкинчалик боғли эмас эди. Пушкин ҳозирги пайтда ҳечким ўқимай қўйган қадимги ёзучиларни ўқиб чиққан: у Херасков ва Княжнин-дан эпиграфлар олган. Пушкиннинг лицейдалик пайтдаги ше'рларидан (бу ше'рларнинг босиб чиқарилгани учун Пушкин асарларининг сўнгги уч томини нашр этучилардан жуда миннатдор бўлиш мумкин эмас) куриш мумкинки, у фақат Державин, Дмитриев, Жуковский ва Батюшковнинггина эмас, балки ўз амакиси В. Пушкиннинг ҳам шогирди эди; Пушкиннинг дастлабки болалик тажрибалари, гарчи у ўтган асрнинг фақат сўнгги йилида туғилган бўлса ҳам, уни ҳозирги аср дастлабки йилларининг ше'риятчиси сифатида рўёбга чиқармоқда. Пушкиннинг лицейдалик пайтдаги пьесаларидан унинг кейинчалик қайта ишлаганлари хусусан диққатга сазовор ва ибратлидир: ше'рни ба'зан ёлғиз бир сўз блан, бир эпитет блан таниб бўлмайдиган даражада ўзгартиб юбориш учун қандай моҳирлик керак! Ше'рда нимани ўзгартирмай шундайлигича қолдириш мумкинлигини, нимани қайта тузатиш лозимлигини ва нимани ҳеч нарса қилиб бўлмаслигини билиш учун қандай ўткир бадиий

* «Танқид ҳақида нутқ»да учрайдиган ше'рларни *Рустам Комилов* таржима қилган.

такт керак! Аллақачонлароқ Карамзин ва Дмитриев, Жуковский ҳамда Батюшковлар томонидан жуда муваффақиятли равишда ўзгартириб юборилган тилни ҳам, ше'р ёзиш сан'атини ҳам Пушкин гўёки яна қайтадан ўзгартириб юборганлигига ажабланса бўладими? Пушкиннинг ше'ри — бу рус ше'ринииг ўлмас типи ва унинг асрлар бўйи яшовчи мангу намунасидир: бундан яхшиси бўлган эмас ва бундан кейин ҳам бўлмайди. Русьда сан'атни сан'ат қилган, поэзияни поэзия қилган — Пушкиндир. У бўлмаганда бизда поэзия ҳам бўлмас эди; бунинг сабаби шундаки, у, эҳтимол, ўз буюклигининг бошқа томонлари ҳисобига ҳам ортиқроқ шоир, ортиқроқ сан'аткор эди. Мана шунинг учун ҳам, юқорида айтганимиздек, биз рус поэзиясини Пушкиндан бошлаймиз ва уни ҳатто вақт жиҳатидан ҳам дастлабки рус шоири деб атаймиз...

Биз рус поэзиясининг ва рус адабиётининг тараққиёти ҳақида шундай деб ўйлаймиз: бизнинг фикримизча, рус адабиётининг тарихи унинг сун'ийликдан ва тақлидчиликдан табиийликка ва ўзига хосликка ўтиб олиш учун бўлган, китобийликдан жонли ва ижтимоий бўлиб олиш учун бўлган уринишлари тарихидир. Бу уриниш ҳозир ҳам давом этмоқда, аммо у бошқа соҳада — «ҳаётнинг прозаик асарларини қимматбаҳо инжулар даражасига кўтариш» соҳасида давом этмоқда. Бу масаланинг батамом ҳал қилиниши ва бу ишнинг тугалланиш вақти узоқ эмас. Ҳозирнинг ўзидаёқ сан'атга қаратилган янги талаб — ҳозирги замоннинг тарихий руҳига мос келучи ақлга мувофиқ мазмунни талаб этиш сезилиб турибди, Русьда ўзининг дастлабки, ҳали ёш ва етилмаган асарларида чуқур мазмуннинг тўлалиги ва бойлиги кўриниб турган, формаларининг бадиийлиги жиҳатидан Пушкинга ворис бўлаолучи янги улуғ шоир пайдо бўлиб қолай деган эди; аммо вақтсиз ўлим чеки ва чегараси бўлмаган умидларни тўсатдан парчалаб ташлади...[17]

Гўзаллик маҳв ўлди қулф урган онда;
Гўзаллик қисмати шудир жаҳонда.

Бунга биз шуни илова қилайликки, айниқса, ажойиб рус талантларининг тақдири шундай бўлади...

Такрор айтамиз: биз рус поэзияси ва адабиётининг тараққиёти ҳақида шундай фикрдамиз, бу предмет ҳақида кўп кишилар ҳам ҳозир худди шундай деб ўйлашлари мумкин. Биз бу ҳолда ўқучиларимизга ҳозирги замон рус танқидчилигининг бир томони ҳақидаги фактни келтирдик. Илоҳи, бу унинг ёрқин томони бўлсин! Рус танқидчилигининг қоронғи томонига келганда, мақоламизни унинг бу ғамгин манзарасини кўрсатиш блан тугатамиз...[18] Энди, биз енгилгина белгилаб ўтган рус адабиётининг даврлари ҳақида замондошларимизнинг қандай фикрда эканликларини айтиб ўтамиз. Бу рус танқидчилигининг тарихи бўлади.

Рус танқидчилигининг тарихи рус поэзияси ва адабиёти тарихининг ўзгинасидир: я'ни Европада ҳукмрон бўлган фикрлар акссадосидан йироқлашиб, сан'атга нисбатан ўзига хос қарашга эга бўлиш учун аста-секин интилишдир. Шунинг учун рус танқидчилиги ҳам рус поэзияси сингари ўзида ҳар турли ёт миллатлар элементларини сақлаб келади. Бу аввал, қисман ҳозирда ҳам, бир томондан, унинг камчилиги бўлиши мумкин; аммо вақти блан бу камчиликдан улуғ натижалар келиб чиқади. Биз ҳозирнинг ўзидаёқ Европа танқидларининг қандайдир бирёқламалик ва фавқулоддалигини кўриб, уларнинг биронтасидан ҳам мамнун бўлаолмаймиз. Энди бизда барча бирёқламаликлар ва ҳартарафламаликлар муросага келиб, (пасткаш эклектиклик эмас) органик равишда бирлашиб кетадилар деб ўйлашга бирмунча ҳаққимиз бор. Балки, Ватанимизнинг, улуғ Русьнинг вазифаси ҳам шу вақтга қадар фақат Европада мавжуд бўлган бутун жаҳон тарихий тараққиётининг элементларини ўзида бириктиришдан иборатдир. Бу буюк келажакнинг ва'далари олдидаги бундай шароитда биз каби эргашувчи ва тақлидчи шогирдларнинг камтарин ролимиз ортиқ ювошлантирилгандек, ҳаддан ташқари кўримсиздек бўлиб туюлмаслиги лозим... Худди мана шу асосга мувофиқ, биз, ўз тақдиримизнинг кўпинча ўзи-

ни гоҳ у ёққа, гоҳ буёққа ураётганини ва гоҳо XVIII асрнинг мағрур аббатидек эканини, гоҳо елкасида узун тўзғоқ сочли, оғзида трубкаси бор, ва қўлига таёқ ушлаб олган немис бурши каби эканини, гоҳо эса, қутурган ҳаракатли, қарашлари паришон, ҳаяжон блан нутқ сўзловчи ёш француз адабиётининг шиддатли вакх хоними (айш-ишратга берилган маишатпараст хотин) эканини кўриб, умидсизликка тушмаймиз; уни турли резгилардан тикилган қуроқ либосда кўрсак ҳам тушкунликка берилмаймиз... Яхшиси, унда ҳаёт ва ҳаракат борлигидан, унинг қайнаб кўпираётганидан хурсанд бўлайлик... Фурсат беринг, у ўзини тутиб олади... Ҳали сан'ат қарор топмай туриб танқиднинг тайёр бўлиши мумкин эмас: хусусан биздаги танқидни вояга стиштириш, мустаҳкамлаш ва ўзининг оригинал қиёфасига эга қилиш учун яна жуда кўп фактлар, кўп тажрибалар керак...

Аввал бизда француз танқидчилиги ўзбошимчалик блан ҳукмронлик қилар эди. Танқидимизнинг XVIII аср французларидан дастлаб ўзлаштириб олган асоси табиатга чиройли тақлид қилишдан иборат; бизнинг танқидимиз бу асосга ўзининг бузилган тили, вазмин ва тартибсиз ше'ри ва «Пинтик эканлиги» ни қўшди. Бу нарсаларнинг барчаси Буало жаноблари шарафига қилинди; агар Буало жаноблари бизда унинг туфайли шунчалик тўполон бўлганини билаолса, гоятда ажабланган бўлар эди. Броқ, бизда француз сан'ати назариясини, унинг қандай бўлишидан қат'и назар, озми-кўпми чуқур тушунган кишилар ҳам бор эди. Бундай кишилар орасида Мерзляков диққатга сазовордир; аммо биз унинг ҳақида яна ўз ўрнида гапириб ўтамиз, ҳозир эса, бошидан бошлаймиз.

Русьдаги дун'ёвий ҳаётнинг дастлабки шоири сатирик Кантемир эди. Сун'ий ва тақлидий бўлган рус адабиёти поэзиянинг сатирадан бошқа туридан бошлаолмос эди. Бунинг сабаби, рус адабиётининг сун'ий ва тақлидийлигидан ташқари, рус жамиятининг тарихий ҳолатига ҳам боғлиқ эди. Юзаки, формал тушунилган европеизмнинг асрлар бўйи Осиё ваҳшийлиги

блан тарбияланган ўз қарашларимиз блан бўлган кураши сатирани юзага келтиришдан бўлак иложи йўқ эди. Шу сабабли Кантемирнинг сатирик йўли тасодифий ва зарарли бўлмай, балки зарурий ва ниҳоятда фойдали эди. Мана шунинг учун ҳам у бизнинг адабиётимизда мустаҳкам ўрнашиб қолди. Нима учун Сумароков ўзига қараганда таққослаб бўлмаслик даражада юқори туруучи Ломоносовга нисбатан омма орасида ғоят катта муваффақият қозонганини ҳам шу сабаб орқали тушунтириш мумкин. Ломоносовнинг йўли кўпроқ илмий ва китобий бўлган бўлса, Сумароковнинг йўли кўпроқ ҳаётий ва ижтимоий эди. Сумароков «Россиянинг жаноб Вольтери» бўлишни истаб, сан'атнинг барча турларида ёзаберган; дастлабки рус танқидчиси ҳам унинг ўзгинаси эди, чунки, у биринчи бўлиб, сан'ат ва адабиёт ҳақидаги ўзининг тушунчаларини қандай бўлмасин ёзма шаклда ифодалаган эди. Буни у ўзининг «Қаллоб Дмитрий» асарига ёзилган сўзбошиси ва журналларда босилган алоҳида мақолалари орқали амалга оширди, чунки Сумароков журналист ҳам эди; у «Мехнатсевар асалари» номли журнал нашр этар эди... Бу одамнинг тетик, серзарда, безовта манманлиги нималар ҳақида ёзмаган, я'ни нималар ҳақида ўз фикрини айтмаган! Бўш вақтларда унинг прозаик мақолаларини варақлаб чиқиш ҳақиқий роҳатдир: уларда оққўнгиллик, соддалик ва биз учун аллақачонлар ўтиб кетган замоннинг, аллақачонлар ўлиб кетган жамиятнинг руҳи жуда кўп! Сумароковнинг бема'ни трагедиялари қанчалик зерикарли ва оғир бўлса, унинг прозаик мақолалари шунчалик қизиқ ва кулгилидир. Сумароков адабий фаолиятининг энг қизиқ томонини унинг полемик йўналиши ташкил этади; бу йўналишнинг манбаи унинг ҳамма нарсани ўзига боғлаб ўз нуқтаи назаридан чиқарадиган серзарда — манманлик характерида эди. Худди мана шу характер уни ҳамма нарсага дарҳол уринишга мажбур этган. Сумароков ўзини қат'иян Россиянинг жаноб Вольтери деб ҳисоблаб, ўзи, ва жаноби Вольтердан бўлак ҳечкимни танишни истамаган, ҳечкимнинг

авторитетига иқрор бўлмаган. У Вольтер жанобларига турли адабий мавзу'ларда ёзиб турар ва XVIII асрнинг ферней кароматчиси томонидан мақтовли жавоблар олар экан, ўз генийси ва ўзининг ҳарнарсадан хабардор эканига яна кўпроқ ишонч ҳосил қилар эди.

Биз бу ерда Сумароков ёзган асарларининг барчасини санаб кўрсатиш ортиқча бўлмас деб ҳисоблаймиз: *диний мадҳияларнинг баёни* — 153 та; *диний мазмунли одалар* 33 та; *тантанали одалар* — 33 та; *турли одалар* — 36 та; *беҳуда одалар* (Ломоносовга пародиялар) — 5 та; *трагедиялар* — 9 та («Хорев», «Гамлет», «Синав ва Трувор», «Артистона», «Семира», «Ярополк ва Демиза», «Вышеслав», «Қаллоб Димитрий», «Мстислав») бир *драма* («Дарвиш»); иккита *опера* («Альцеста», «Цефаль ва Прокрис»); бир *пролог* («Янги лаврлар»), бир *балет* («Саҳоватнинг бошпанаси»); *комедиялар* — 12 та («Васий», «Порахўр», «Уч ака-ука рақиблар», «Оғули одам», «Нарцис», «Алдаб олинган сеп», «Бесўнақай махлуқ», «Тресотиниус», «Бема'ни жанжал», «Хаёлдаги мугиздор», «Қизининг рақиби она», «Шаллақи хотин»); *масаллар* — 378 та; *сатиралар* — 10 та; *эпистолалар* — 7 та; *эклогалар* — 65 та; *идиллиялар* — 7 та; *қўшиқ* ва *хорлар* — 126 та; *элегиялар* — 27 та; *станслар* — 4 та; *сонетлар — 9 та; эпиграммалар, эпитафиялар, мадригаллар, топишмоқлар, хатлар ва турли майда ше'рлар* —216 та. Буларнинг барчаси ше'рий асарлар. Прозага мансуб асарларнинг рўйхати бу: «Император улуғ Пётр жаноблари ҳақида мақтов сўзи»; «Императорица Екатерина II жаноби олийларининг тож кийиши кунига»; «Император улуғ князь Павел Петрович жаноби олийларига»; «Бутун Россия императрицаси ва ҳукмдори Екатерина Алексеевна жаноби олийларига»; «Санкт-Петербург императорлик рассомлик Академиясининг очилишига», «Кремль саройининг қурилабошланишига»; «Яқин кишига муҳаббат ҳақида»; «Императорица Екатерина II жаноби олийларининг тахтга чиқиш кунига»; «Француз трагедиялари ҳақида тушда кўрилган фикр»; «Қисқача Москва йилномаси»; «Стрелецларнинг биринчи ва бош ғала-

ёни»; «Улуғ Пётрнинг қисқача тарихи»; «Фазилат ҳақида ба'зи мақолалар»; «Фалсафа асоси»; «Рус диний нотиқлиги тўғрисида»; «Москванинг бошланиши ва яратилиши ҳақида»; *«Мен, сен, у, биз; сиз; улар* деган кишилик олмошларининг шархи»; «Ихтилоф тўғрисида»; «Қизғин эҳтиросли ақл блан ўткир ақл ўртасидаги тафовут тўғрисида», «Ғайритабиийлик тўғрисида»; «Россия Вифлееми»; «Локкнинг фикрича инсоннинг тушуниш қобилияти тўғрисида»; «Типография ҳарф теручилари ҳақида», «Адолатсиз асослар тўғрисида»; «Уликлар суҳбати»; «Хатлар»; «Табиат гўзаллиги ҳақида»; «Катта суҳбатлар ҳақида»; «Ғурур ҳақида»; «Тезлик ва секинлик ҳақида»; «Қадри-қиммат ҳақида», «Тўрт жавоб», «Ақлли сўз ҳақида», «Романлар ўқиш ҳақида»; «Ба'зи юқумли касаллар ҳақида»; «Фикр қилучи мунши ҳақида»; «Уйқу бахтли улфат»; «Копистлар ҳақида»; «Мактуб»; «Александр ва Геростратнинг мурдалар салтанати ҳақидаги суҳбати»; «Мурдалар салтанатидаги суҳбат»; «Кортец ва Мантецума: мурувват ва шафқат қаҳрамонларга зарур»; «Рус тилидаги ёт сўзларни йўқотиш ҳақида»; «Камчадалларнинг ше'рияти ҳақида»; «Рус тилидаги туб сўзлар тўғрисида»; «Назоратчининг биринчи нутқидан учинчи қисми» (бирон инглиз — Spectator тамошабинидан таржима бўлса керак!), «Микромегазнинг бизнинг еримизга келиши ва унда бўлиши; Вольтер жаноблариниг асаридан»; «Артиллерия гвардия полковниги Пётр Багданович Тютчевга мактуб»; «Мирзанинг ёрдамчисига, котибга ёки муншига, я'ни нима ёзаётганини ўзи билмай ёзаберадиган одамга»; «Зеҳнсиз қофиябозларга»; «Туш», «Туш», «Туш», «Бургалар»; «Жаноб Сумароковнинг ўзи томонидан ошнасига немис тилида ёзилган хатнинг таржимаси»; «Жаноби Сентикола томонидан француз тилида рус аскарларига ёзилган эпистолининг таржимаси»; «Қатл ҳақида»; «Жаноб Пасекка: мана бизнинг ўртамизда бўлган суҳбат»; «Велизариядан 10-нчи боб»; «Жаноб Примечаевга э'тироз»; «Буюмларни сотишдаги доимий рашк ҳақида»; «Олим ва кекса аёл ўртасидаги суҳбат»; «Ирсиккус ва Касандр суҳбати»; «Янгича

вақт ҳисобини қабул қилиш тўғрисида ақлли россиялиларга тавсия»; «Саёҳатлар ҳақида»; «Мода ҳақида»; «Имло ҳақида»; «Имло ҳақида «изоҳатлар»; «Ўқучиларга насиҳат»; «Ше'рий бандларнинг тузилиши ҳақида»; «Одага танқид»; «Жаноби Ломоносов одаларини текшириш»; «Танқидга жавоб»; «Россия халқининг келиб чиқиши ҳақида»; «Исмений ва Исмена»; «Янги фалсафий тариқат ҳақида»; «Одам яхшиликка туғиладими ёки ёмонликка»; «Худосизлик ва шафқатсизлик ҳақида»; «Ахлоқ сўзи тўғрисида»; «Авторнинг қуйи мансабдаги кишиларга ҳурмати тўғрисида»; «Царь сўзининг келиб чиқиши ҳақида»; «Хурофот ва иккиюзламалик тўғрисида»; «Монбраннинг Москвада бўлишига доир»; «Ғалати одати»; «Танқид ҳақида»; «Иморат қуриш ҳақида»; «Француз тилида Парижда чиққан 1755 йил апрель ойидаги ажнабий журналнинг 114-нчи ва кейинги саҳифаларида босилган Синав ва Трувор деган Россия трагедиясининг таржимаси. Трагедияни ше'р блан Ж. Сумароков ёзган». «Гўдакларга насиҳат: ахлоқ, тарих ва география». (Ҳаммаси бўлиб 88 мақола).

Биз бунда Сумароков асарларининг тўла рўйхатини ма'лум бир мақсад блан келтирдик. Уша давр одамининг, бундай фаолияти кишини ҳайрон қолдиради! Йиллар ва соғлом фикр аллақачонлар Сумароковнинг поэтик асарлари устидан ўз ҳукмини чиқариб қўйган: замондошлари Сумароков асарларидан завқланган бўлсалар ҳам, ҳозир уларни ўқиб бўлмайди. Броқ саводли, ва энг муҳими — китоб блан театрдан Сумароков асарлари туфайли баҳраманд бўлган замондошларимиз ҳукм чиқариб ундан қўл силтаб қолмайдилар. Демак, Сумароковнинг поэтик асарлари ўқилмаган тақдирда ҳам рус адабиёти тарихининг ва рус жамияти маорифининг бир факти сифатида доимий қолишлари керак. Сумароковнинг адабий мақолаларига келганда эса шуни айтиш керакки, улар рус жамиятининг энг ажойиб даврларидан бирини, биз учун аллақачонлар ўтиб кетган даврнинг жонли садоси сифатида бизнинг замонимиз учун ҳам ғоят қизиқарлидирлар. Сумароков ҳамма нарсага баҳо берар, ҳам-

ма нарса ҳақида ўз фикрини айтар эди. Унинг бу фикрлари ўша даврдаги энг ма'лумотли ва энг ақлли кишиларнинг қарашларини ифода этар эди. Умуман шоир бўлса ҳам, лекин ўз даврига нисбатан дурустгина ше'рлар ёзган, пасткаш, ҳасадкор, мақтанчоқ, кибрли ва серзарда характер эгаси бўлса ҳам, Сумароков ҳарҳолда ақлли ва бунинг устига ўша давр руҳида юқори ма'лумот олган киши эди. Шунинг учун ҳам унинг прозаик мақолаларида, ўз даврининг руҳи ва жамиятнинг аҳволи ҳақида фактлар кўп. Бу мақолаларда у кенг ма'нода танқидчи сифатида, фақатгина сан'ат ва адабиётнинг эмас, балки замонасидаги жамиятнинг қарашлари ва урф-одатларининг ҳам судьяси сифатида ҳам кўринади. Шунинг учун биз рус танқидчилиги ҳақида гапирганда унинг (вақт жихатидан) биринчи вакили Сумароковни четлаб ўтаолмадик. Биз унинг асарларидан ба'зиларига, Сумароков танқидчи ва полемик мутафаккир сифатида кўрилган мақолаларга гарчи йўл-йўлакай бўлсада, назар ташлашимиз лозим. Биз ишонамизки, бизнинг кўрсатмаларимиздан сўнг кўпчилик Сумароковнинг прозаик асарлари блан қисқача танишиб чиқишни истаб қолади ва уларнинг Новиков томонидан плансиз, изоҳларсиз, қўпол имло ва ма'но хатоларига йўл қўйиб, беҳуда нашр этилганига ҳамда ҳозир Сумароковнинг барча асарларини дурустгина қилиб, энг муҳими — зарур тушунтиришлар ва изоҳлар блан нашр қиладиган одамнинг йўқлигига афсусланади. Умуман, айтиш керакки, ўз замондошларининг кўз ўнгида озми-кўпми муҳим роль ўйнаган қадимги рус ёзувчиларининг асарларини ихчам ва арзон қилиб босиб чиқариш ватан адабиёти ва она тилининг тарихини чуқур билиши зарур бўлган адабиётчилар учун жуда фойдали бўлар эди. Екатерина подшоҳлик қилган даврда ёзадиган одам кўп эди. Лекин уларнинг камдан-кам қисми шуҳрат қозонган эди. Бу уларда ўз даврига мос келадиган ва у даврнинг талабларини қондираолган қандайдир бир нарса бўлганлигининг белгисидир. Майли, даврнинг диди ба'зан нотўғри бўлсин, броқ давр ҳамавақт одамдан муҳимроқ ва давр адашишларининг ўзи ҳам

мутафаккир учун доимо диққатга сазовор ва ибратли факт бўлади. Ўтган асрдаги кексаларнинг янги талантлар шуҳрати ўрнига отоқли кекса арбоблар шуҳратини тикламоқ учун қилган бефойда уринишлари кулгили ва аянчдир; уларнинг янги авлодни ўтмишнинг ўлик поэзияси йўлидан юргизишга интилишлари кулгили ва аянчдир; броқ айни чоқда ўз асарлари блан, бу асарларнинг қандай бўлганидан қат'и назар, жамиятда саводли кишилар сонини кўпайтирган, унда олийжаноб лаззатларга муҳаббат уйғотган ва «жамоат» деб аталган, ҳамда усиз ҳечқандай адабиётнинг бўлиши мумкин бўлмаган, нарсани туғдиришга ёрдам қилган заҳматкашларнинг номларини ҳурмат блан тилга олиш мумкин. Шундай қилиб Ломоносов (унинг асарларини бетартиб, бунинг устига унча тўла бўлмаган қадимги нашри ҳозир жуда кам топиладиган библиографик нодирлик бўлиб қолган) ёки Державин (унинг Смирдинский томонидан нашр этилган асарлари жуда муваффақиятсиз ва фойдасиз чиққан, чунки унда пьесалар пайдо бўлган вақтига қараб эмас, балки турларига қараб жойлаштирилган) ёки Фонвизин (жаноб Салаев уни анча дуруст нашр этган, аммо ёзучи қилган таржималарини бермаган) ёки Озеровларнинггина (унинг ҳамма нашри аллақачон эскириб қолган) эмас, балки Кантемир ва Тредьяковскийнинг, Поповский, Сумароков, Херасков, Муравьёв, Петров, Богданович, Княжнин, Костров, Плавильщиков, Ильин, Иванов, Макаров ва бошқаларнинг ҳам асарларини бирхил форматда ихчам ва арзон қилиб нашр этиб чиқарилиши — жуда ма'қул иш бўлар эди; агар буларнинг барчаси француздар ўзларининг қадимги ёзучиларини нашр қилганлари каби изоҳлар ва тушунтиришлар блан нашр этилса, янада ма'қулроқ бўлар эди.

Биз Сумароковнинг сан'ат ҳақидаги ўша давр тушунчасини кўрсатиб берган мақолаларига ёки полемик оҳангда бўлса ҳам ўша давр жамиятини характерловчи мақолаларигагина тўхтаб ўтамиз.

Сумароковнинг бундай мақолалари ичида биринчи ўринни унинг «Қаллоб Димитрий»га ёзган сўзбошиси

эгаллаши керак. Бу сўзбошининг оҳанги жуда полемик бўлиб, у қадим бизда «Ҳазин камедия», Европада эса мелодрама деб аталган нарсага қарши йўналтирилган. Ма'лумки, XVIII асрда мелодрамалар жуда кучли қувғин остида эдилар, жамоатнинг адабий асарларни Буало пиитикасига қараб эмас, шу асарлар бахш этадиган лаззатнинг кучига қараб қадрлайдиган қисми мелодрамаларни қанчалик севса, ўша даврдаги сан'ат назариячилари ва судьялари уларни шунчалик ёмон кўрар эдилар. Сумароков ҳам ўз навбатида улардан нафратланмай қолмас эди. Улардан бири — Москвали қандайдир бир чиновник томонидан таржима қилинган «Евгения» деган мелодрама саҳнада анча катта муваффақият қозонган эди. Бу эса бошқаларнинг ҳарқандай муваффақиятига рашк қилучи Сумароковнинг мелодрамаларга душманлигини янада кучайтириб юборди. Унинг бу драмага қарши қаратилган филиппикасида ўша давр билимдонларининг сан'ат ҳақидаги тушунчаси ҳам, жамиятнинг урф-одатлари ҳам, Сумароковнинг ўз характери ҳам намоён бўлган. Мақола унча катта бўлмагани учун, уни тўла кўчирамиз:

Жамоат сўзи жаноб Вольтер ҳам шарҳлаганидек, бутун жамиятни англатмайди, балки унинг кичик бир қисмини: я'ни билимдон ва дидли кишиларни билдиради. Агар мен дид ҳақида диссертация ёзсам, диднинг нима эканлигини айтиб, изоҳлаб берган бўлар эдим; аммо ҳозир гап унда эмас. Ма'лумки, Парижда ҳам, бошқа ҳамма ердаги каби, нодонлар кам эмас, чунки оламда улар тўлиб-тошиб ётипти. Қора халққа қабиҳ халқ деган сўз эмас, балки «авом» сўзи ойддир, чунки қабиҳ халқ ҳунармандлар ва деҳқонлар эмас, балки каторга қилинганлар ва бошқа жирканч маҳлуқлардир. Бизда бу ном дворян бўлмаганларнинг ҳаммасига берилаверади. Дворянин! Хўш, дворян бўлса нима! Илоҳий улуғворликнинг тарғиботчиси ақлли руҳоний, ёки, қисқача айтганда, шариатшунос, табиатшунос, астроном, нотиқ, рассом, ҳайкалтарош, ме'мор ва бошқалар мана шу кўр-кўрона қоидага биноан авом қаторига киралилар. О, нафрат ва таҳқирга лойиқ бўлган ла'нати дворян гурури! Ҳақиқий авом, гарчи улуғ мартабалар эгаси бўлсада, крез бойлиги-

дай мол-дун'ё хўжайини бўлса-да ва ўз уруғларини ҳечқачон мавжуд бўлмаган Зевс ва Юнонадан, голиб Филиппнинг ўғлидан ёки оламни гаратга келтирган, рим шуҳратини барпо этган ва кейинча уни емирган Июлий Цесардан бошлаган бўлсада, нодонлардан иборатдир. Жамоат сўзи билимдон кишилар анча кўп бўлган жойда ҳам ҳечнарса онглатмайди. Людовик XIV ўз ватанида Парнасга олтин аср берди; броқ унинг ўлимидан сўнг дид секин-аста йўқолиб кетабошлади. Ҳали бутунлай йўқолиб кетгани йўқ, чунки биз унинг қолдиқларини жаноб Вольтерда ва бошқа француз ёзучиларида кўрамиз. Францияда трагедиялар ҳам, комедиялар ҳам ёзилаяпти, лекин ҳали на Вольтер, на Мольер кўринмайди; Ҳазин комедияларининг ялпи ва жирканч тури пайдо бўлиб қолди: Францияда пайдо бўлди; броқ у ерда Расин ва Мольерлар дидининг уруғлари улоқтириб ташланмайди; бизда эса театр иши ҳали бошлангани ҳам йўқ; бунақа жирканч дид айниқса улуғ Екатеринанинг асрига тегишли эмас. Бундай драмаларни киритмаслик учун мен улар ҳақида жаноб Вольтерга ёздим: броқ улар Петербургда пайдо бўлишга жур'ат этолмай, шу қисқа вақт ичида Москвага ўрмалаб кирдилар; Евгения қанчалик жирканч таржима қилинишига қарамай ва актриса Евгения исми остида бакхантани қанчалик сурбетлик блан ижро этмасин, улар умумхалқ мақтовига ва олқишига сазовор бўлдилар: бу драмани таржима қилган қандайдир мирза эса тамошабинларга мақтовини ва уларнинг дидларини ма'қуллаб, бу олқишларни кўкларга кўтармоқда. Парнасга судьялик қилиш ва Москва аҳолисининг дидини яратиш бир мирзага қолипти!.. Тез орада қиёмат ҳам қоим бўлса керак. Наҳотки москвалилар ж. Вольтер блан менга эмас, бир мирзага кўпроқ ишонади. Наҳотки Москва аҳолисининг диди шу мирзанинг дидига ўхшаш бўлса! Лакей учун, гарчи у сарой лакейи бўлса ҳам, қўшиқларимни мендан берухсат бузиш, бостириш ва сотиш ёки ҳали ўзи ҳаёт бўлган авторнинг майлига қарши унинг драмаларини бузиш ва бузганлиги учун одамлардан пул тўплаб олиш қанчалик одобсизлик бўлса, ёки Семирани кўришга тўпланганлар ичида, худди оркестрнинг олдига ўтириб олиб ёнғоқ чақиш ва тамошага ҳақ тўлаб кирдим, деб партерда муштлашиш, ложаларда эса бир ҳафтада бошидан кечирганларини барала ҳикоя қилиб, ёнғоқ чақиб ўтириш мумкин деб ўйлаш қанчалик одобсизлик бўлса, бир мирза учун москвали князьлар ва жанобларнинг дидини бузиш ҳам шунчалик ноў-

рнидир; ёнгоқни уйда чақилса ҳам бўлаверади, камдан кам керак бўладиган газеталарни эса театрдан бошқа жойда ҳам ошкора қилиш мумкин, чунки бунақа газетхонлар бунинг учун етарли вақтга эгадир. Москвада эркак-аёл тамошабинларнинг кўпчилиги тамошахонага кераксиз газеталарни эшитиш учун бормайдилар, ёнгоқ чақиш эса уларга лаззат бермайди, ёнгоқ чиқиш эслик тамошабинларга, на актёрларга, на аҳоли учун меҳнат қилган авторга лаззат беради: авторнинг хизмати жазога эмас, балки тақдирлашга лойиқдир. Париж ва Лондонда бўлган саёҳатчилар сиз айтинг! У ерда драма қўйилаётган вақтда ёнгоқ чақишадими; тамоша қизиб турган пайтда маст кучерлар жанжаллашиб бутун партерни, ложалар ва театрни ташвишга солиб, бир-бири билан қамчилашадими? Лекин шима бўлса ҳам жаноб Вольтерга юборган хатимдан нусха олиб қолмаганимга ачинаман, ўша жойда жуда юрагим сиқилиб, тобим қочиб турган эди, ж. Вольтернинг олдига кетаётган князь Козловский хат учун меникига кирганда, мен хатни оққа кўчириб асл нусхасини бериб юборганман; лекин бу му'табар ва бинобарин гоят билимдон авторнинг жавоб хатида менинг масалаларимдан ба'зиларига, айниқса жирканч ҳазил комедияга оид гаплар бор. Агар, бу масалада биров ж. Вольтерга ҳам, менга ҳам ишонишни истамаса, унда шўрвани қанд билан, чойни туз билан, кофени саримсоқ пиёз билан ичадиган ва ибодатни панафида билан қўшадиган дидларни мақтаганим бўлсин. Кун билан тун ўртасида, иссиқ билан совуқ ўртасида ва драманинг идрокли тамошабинлари билан идроксиз тамошабинлари ўртасида қанча фарқ бўлса, Талия билан Мельпомена ўртасида ҳам шунчалик фарқ бор. Нарсанинг қиммати овозларнинг миқдорига қараб эмас, балки сифатига қараб тайинланади: сифат эса ҳақиқатга асосланган-дир.

Мақтовга лойиқ кишини нодонлар камситолмас
Нодоннинг мақташи мақтов қаторига киролмас.

Шундан сўнг Вольтернинг хати асл нусхада берилади. Мана Вольтернинг мелодрамага доир сўзлари: «Ҳақиқий комиклик генийси билан туғилган ва Мольерга бирмунча яқинлашиб келган Ренар замонасидан бери бизда фақат ажиб воқиалар юз беради, холос. Ҳатто тузуккина ҳазил-мутойиба ёзишга қобилиятсиз бўлган авторлар фақат пул ишлаш учун комедия

ёзишни истаб қолдилар. Трагедиялар ёзиш учун етарли ақл кучига ва комедия ёзиш учун зарур хушчақчақликка эга бўлмаган бу авторлар лоақал лаққалар орасида ҳам шуҳрат қозонаолмас эдилар. Шунда улар трагик ҳодисаларни мешчанларга хос номлар остида тақдим этабошладилар. Айтишларига қараганда бу пьесаларда қизиқарли нарсалар бор эмиш ва агар улар яхши ўйналса, тамошабинининг диққатини уйготар эмишлар; эҳтимол шундайдир; шуниси ҳам борки, мен уларни ҳечқачон ўқиёлмас эдим; лекин актёрлар бирмунча иллюзия туғдирарди деб эътироф этишади. Булар трагедия ҳам, комедия ҳам эмас — гайри қонуний йўл билан туғилган пьесалардир; от йўғида хачир минсанг ҳам ўзингни бахтли ҳисоблайсанда, киши».

Вольтернинг хати билан мақтаниб бўлгач, Сумароков ўз сўзбошисини «Евгения»нинг мазмунини қуйидагича текшириш билан тамомлайди:

«Бу ҳазил комедиянинг мазмуни қуйидагича: Емон тарбияланган ва кўнгли қора бир ёш граф Лондоннинг ёнида турадиган унча бой бўлмаган бир дворянинг гўзал қизига ошиқ бўлиб қолади ва хизматкорига ўзини шу қиз билан никоҳлаб қўйишни буюради: қиз ҳомиладор бўлиб қолади, граф эса Лондонга қайтади ва қандайдир бадавлат бир қизга уналштириб қўйилгач, у билан қовушишга ошиқади. Биринчи хотин эрининг уйига келади, ўзининг ёстиқдоши бошқа қизга уйланаётганини суриштириб билади: сочларини юлиб, югуради; қиз йиғлайди, отаси аччиғланади: уйда биров йиғлайди, биров кулади; ниҳоят қизнинг дилини ва маккорларча алдаган дворян қизини таҳқирлагани учун дорга осса арзийдиган алдоқчи йигит иккинчи қаллиқни, бадавлат қизни ҳам алдайди: найранг устига найранг ишлатади: қаллиқни рад қилиб, жавобини беради ва бирдан ўз системасини ўзгартириб, яна ўзининг биринчи хотинига уйланади; броқ агар ҳукумат ва руҳонийлар шундай қабиҳ одамни ер билан яксон қилмасалар, у эртага яна бошқа бировга уйланмаслигига ким кафил бўлаолади! Бу разил саёқ ожизлик ва хатоликка эмас, балки виждонсизлик ва ёвузликка йўл қўяди.

Бу баённинг ўзидан ҳам кўриниб турибдики, «Евгения» пьесаси жуда аҳлоқий пьеса: саёқ қилми-

шига пушаймон бўлади ва ўз айбини никоҳ блан ювиб кетади; броқ бизнинг танқидчимиз Москва жамиятининг пьесани олқишлашини сра кечиргуси келмайди ва унда ёвуз одамни кўраман, деб ўжарлик қилади. Танқидчимиз Евгения ролини ҳаддан ташқари яхши ўйнагани учун ҳатто актрисани ҳам сўкади. Бундай танқидчилар бизнинг давримизда ҳам кам эмас...

«Наҳотки Москва ж. Вольтер блан менга эмас, бир мирзага кўпроқ ишонади» ва «Бордию Москвада биров ж. Вольтерга ҳам, менга ҳам ишонишни истамаса ва ҳоказо» деган жумлалар Сумароковнинг ўзига қандай баҳо беришини етарли кўрсатиб турипти. Унинг иззат-нафсининг хуружларида қандайдир соддалик ва назокат бор: бу сурбетларча мақтанчоқликдан кўра кўпроқ ўз улуғлигига бўлган илиқ ишончидир. Бу жиҳатдан айниқса унинг «Танқидга жавоб» деган мақоласи қизиқдир. Бу мақола шундай бошланади: «Менга қарши жаноб Т. томонидан ёзилган танқидга жавоб бермаслигим даркор эди; чунки мен бу танқидда ҳақоратдан ўзга ҳечнарса топаолмадим, лекин уни овитиш лозим ва унга қарши бирон нарса ёзиш керак, токи у менинг тўғримда «Сумароков мени шу қадар ҳақоратлайдики, ҳатто жавоб бергиси ҳам келмайди» деб ўйламасин». Мана, Сумароковнинг шу танқидга қарши ба'зи э'тирозлари. Улар умуман ўша давр танқидчилигини яхши характерлайдилар:

«Бизнинг авторимизнинг хатти-ҳаракати,— деди у (танқиднинг автори) — сочларининг рангига, кўзларининг ҳаракатига, тилининг айланишига ва юрагининг уришига ҳаддан ташқари ўхшашлигига ҳайрон қолмайман». У юрагининг қанақа уриши ҳақида гапираяпти, мен буни тушунмайман, лекин шуниси ҳам борки, янги модадаги бунақа танқид бағоят ёқимлидир!

Ҳайронман: «У менинг тўғримда ўзи ким-у, бебош ва абжир музасини занжирдан бўшатиб юборган ким деб ўйлайдими, йўқми?».

У ж. Л. нинг ба'зи одаларидан мисол тариқасида бандлар келтирар экан, авторнинг нимани ухламас кўзлар деб атаганини тушунмайди. Ваҳолангки, авторнинг юлдузларни ухламас кўзлар деб атагани мутлақо равшандир, у бўлса, бу сўз фаришталар ҳақида айтилган деб ўйлайди. Бу банд эса мутлақо равшан.

У босмахонада йўл қўйилган иккита хатога худди хазина топгандай ёпишиб олипти. «Умножь сея» деб ёзиш керак эди, лекин хато бўлиб «умножь сей» деб босилиб кетипти, ва «Удобно»нинг ўрнига «Удобной» бўлиб босилипти. Ше'р ҳақида ҳеч бўлмаганда бирозгина эшитган одам ҳам биринчи хатони қилаолади, иккинчи хатога эса рус тилини жуда бўлмаганда бироз билган киши ҳам йўл қўйиши мумкин, деб ўйлаш мумкинми?

«Ва гарчи оданинг хусусияти, дейди у, авторнинг фикрича:

Қўкларга парвоз этиб, дўзахга ағдарилар,
Оламнинг ҳарёғига ўқ каби тез югурар,
Ҳамма жойда йўл очиқ, очиқдир дарвозалар.

Бу менинг иккита епистоламдан иккинчиси. Лекин бу унинг худди куйган мушук сингари ўзини ҳар томонга уриши керак, деган ма'нони англатмайди. Мен куйган мушук сингари ҳар томонга ўзимни урмайман, худди куйган мушук сингари деган бундай пасткаш ибора учун эса унинг танқидидан бошқа асарларда ўрин топаолмайман.

Менинг ҳақимда, менинг ше'рларим блан у шундай дейди:

Пала-партиш ше'р ёзишда ҳеч қандай сир йўқ,
Сан'ат удир, ўз услубин кўрсатса аниқ,
Шоир фикри ҳис этилсин равон ва ёрқин,
Сўзлари ҳам тизилишсин мувофиқ, эркин.

Бу менинг иккита епистоламнинг иккинчисидан. Билмадим, бу ше'рлар кимга, менгами, ёки унга кўпроқ келишадими?

Қушлар, читтаклар
Бирга сайрашар.
Тулкичалар ҳам
Дум силкитишар.

деган қўшиқ менга менинг асарларимдан яхшироқ туюлмайди.

Сўнгги э'тироздан аниқ кўриниб туриптики, Сумароковга қарши шундай шафқатсиз танқид ёзган ж. Т. элоквенция (нотиқлик) профессори, қолаверса, барча пиитик ҳийлалар профессори унутилмас Василий Кирилович Тредиаковскийдан ўзга киши эмас.

Одада «Этоть, эта, это»ларни сей, сия, сиё ўрнида ишлатиб бўлмайди. Мен уларни одага киритиш такаллуфсизликнинг ўзи деб ҳисоблайман, трагедияларда эса ба'зи ўринларда киритиш мумкин, чунки улар четэл ёки оддий халқнинг сўзлари эмас: лекин мен уларни жуда камдан-кам киритаман (ишлатаман).

«Братий» ўрнида *«Братиев»* деб қўллаш ҳам такаллуфсизликдир. Лекин «Братиев»ни ишлатиш такаллуфсизлик бўлганда ҳам унча катта такаллуфсизлик эмас, чунки, гарчи «братиев»га нисбатан «братий» тўғрироқ бўлса ҳам, лекин ҳали *«братиев»* ўрнида *«братий»*га нисбатан қисқача «братьев» кўпроқ ишлатилади: бу ерда мен унинг кўнгли учун братьев сўзини жуда, кўп киритдим. Лекин мен қоидаларга қандай ихлос блан амал қилсам, сўзларни ишлатишда ҳам шунчалик гайрат блан иш тутаман: тўғри сўзлар софлик туғдиради, кўп ишлатиладиган сўзлар эса тилдан ғализликни қувиб чиқаради, масалан: «я люблю сего, а ты любишь другого» тўғри, броқ ғализ. «Я люблю этова, а ты другова» — Бунда эса, учта бўғинни чиқариб ташлаш ва кўп ишлатиладиган сўзларни қўллаш натижасида «го» ва «гаго» анча ёқимли эшитилади. ж. Т. менга ғазаб қилиб айтганидай, билмаганимдан эмас, балки шу сабабларга кўра мен мана шундай қиламан.

Паки ўрнида *опять* деб ёзганим учун ҳам мени айблайди; лекин ўн етти яшар қиз ўз ошиғи блан ҳаддан ташқари кучли эҳтирос ичида сўзлашаётган вақтида мулойим ва ёқимли сўзлар ўртасида *«паки»* сўзини ишлатса тузук бўлармиди: *опять* сўзи эса жуда қўлланиладиган сўз, ва агар *паки* ўрнида *опять* ёзиб бўлмаса, унда *который, которая, которое,* деган сўзларни ҳам чиқариб ташлаш керак ва ҳозир ишлатилмайдиган *иже, яже* ва *еже* сўзларини ишлатиш лозим. Агар шундай қилсак, ўзимизни роса кулгига қўйган бўламиз. Улар бизнинг черков китобларимизда ёқимли эшитилса ҳам, лекин ишқий суҳбатлардагина эмас, балки қаҳрамонона гапларда ҳам жуда хунук чиқадилар.

Сумароковнинг танқидга қарши ёзган бу жавобида айниқса танқиднинг автори, я'ни Тредиаковский тўғрисидаги қуйидаги сўзлари жуда диққатга сазовордир: «Менинг бир епистоламдаги ба'зи ше'рлар ва комедиям туфайли у мени ҳаммадан ҳам ёмон кўради ва ўз ҳисобига олади. Майли, уни ўз ҳисобига олса олаберсин, лекин мен бу комедияни унга қарши

ёзмаганман деб, бу ҳақда қасам ичиш учун ҳечқандай асосим йўқ. Бу комедия ҳатто унинг тўғрисида бўлганда ҳам, мен уни комедия ҳамма ерда қандай ёзилса, шундай ёзганман, лекин мен бу комедияни унинг тўғрисида ёзганман демайман, эҳтимол унинг тўғрисидадир, эҳтимол унинг тўғрисида эмасдир».

Бу ерда гап «Тресотиниус» комедияси ҳақида кетаяпти. Бу комедияда ҳақиқатан ҳам педант Тресотиниус номи блан Тредиаковский тасвирланади. Бу комедияда ҳам Сумароковнинг барча комедияларидаги сингари на даврнинг урф-одатлари, на характерлар, на комизм, на зийрак ақл, на ҳақиқатга яқинлик ва на соғлом фикр бор. Табиий, Тредиаковский бу комедияда ўзига туҳмат ва бўҳтонни кўриб, унга қарши кескин ҳужум қилди.

«Гоят ғазабланиб ва мени сўкиб, у дейдики, менинг Тресотниусим Гольбергдан олинган эмиш. Агар бу комедия Гольбергдан олинган бўлса, у қандай қилиб Тресотниусда ўзини кўради; ёки уларда ҳам худди мен Тресотниус номи блан кўрсатилгандай нодон рус педанти бор деб ўйлайдими? Капитан Брамарбас эса ўз характери жиҳатидан Терентийнинг «Ҳарам оғаси» деган асаридан олинган. Терентий исмли бу комик грек комикларининг тақлидчисигина эмас, балки деярлик таржимон ҳам эди. Брамарбас номи Гольбергдан олинган деб у хато қилади, чунки Гольбергнинг офицери немисча таржимада шу ном блан аталган, лекин Дания тилидаги асл нусхасида эса Брамарбас деб аталмайди.

Хорев бошдан-оёқ Корнелийдан, Расиндан ва Вольтердан айниқса Расининг Федрасидан олинган дейди у. Бу тўғри эмас; лекин унда тақлид борлигини ва беш-олтита ше'рлар эса таржима эканини яширмоқчи эмасман, чунки бу уят эмас. Расининг ўзи, шу улуғ шоир ва муҳтарам трагик ўзининг энг яхши трагедияларида Еврипиднинг «Ифигения» ва «Федро» деган асарларига тақлид қилган ва улардаги ше'рлардан таржима қилиб ўз трагедияларига киритган. Буни ҳечким унинг ожизлиги деб билмайди ва бундай дейиш мумкин ҳам эмас.

Менинг Гамлетим Шекспир трагедиясининг французча насридан таржима қилинган дейди. Буни кимдан эшитганимни билмайман, лекин у бунда ҳам хато қилади, учинчи парданинг охиридаги монолог ва Клавдийнинг тиз чўкишини айтмаганда, менинг Гамлетим Шекспирнинг трагедиясига жуда кам ўхшайди.

CamScanner

Менинг шоирлик ҳақидаги епистолам, бошдан-оёқ Боалоники. Боало эса Горацийдан олган эмиш. Йўқ: Боало ҳамма нарсани Горациядан олган эмас, мен эса ҳаммасини Боалодан олган эмасман. Қимки менинг епистоламни Боалонинг шоирлик қоидалари ҳақидаги епистоласи блан солиштириб кўришни истаса, у, менинг Боалодан олганим Боалонинг Горацийдан олганига нисбатан эҳтимол камроқ эканини, ва мен ба'зи парсаларни Боалодан олганимдан ҳечқачон тонишни истамаганлигимни очиқ кўради.

Вольтернинг икки ше'ридан деярлик таржима қилиб Хорев трагедиясига киритганим ж. Т. ҳаддан ташқари кучли ғазабга келтиради, қичқиришлар ва ҳоказо жекиришларга сабаб бўлади, ваҳоланки, ҳамма гап босмада, вергульнинг бошқа жойга қўйиб юборилганида».

Бу ерда тили ва оҳангидан ташқари ўша даврдаги сан'ат ва адабиётнинг барча қонун-қоидалар мажмуаси ҳам мавжуд: бегона бировнинг асаридан идеяни, сюжетни бус-бутунича олиш, ундан айрим ўринларни тўлалигича кўчириш ўғирлик деб ҳисобланмас ва асарнинг қимматини камайтирмас эди. Броқ фақат биздагина эмас, бошқаларда ҳам шундай эди: французлар греклардан, римлилардан, инглизлардан ва испанлардан яланг ошкора ўғирлашар ҳамда буни сир тутиб, яширишни хаёлларига ҳам келтирмас эдилар. Поэзия умумий жойларнинг йиғиндисидан иборат эди; уни ўқиб ва ўрганиб олишига имконият бор эди.

Ше'риятни поэзия эмас, табиатнинг тортиғи бўлган талант белгилар эди. Ше'р ёзиш учун, айниқса қофияли ше'рлар ёзиш учун талант бўлмаганда ҳам, лоақал қобилият керак, поэма ёки драманинг сюжетини ўйлаб топиш учун ажнабий шоирларнинг асарларини асл нусхада ёки таржимада билишгина кифоя эди: бус-бутунча ол-у, кўчириб қўяқол — мана шунинг номи «изкод» деб аталарди. Ҳатто ватандош ёзувчиларга қулларча тақлид қилучилар ҳам мустақил асар яратишга қобил бўлганлар қаторида баравар шоир деб ҳисобланар эдилар. Агар поэзияни умумий ўринлар йиғиндиси сифатида олсак, Сумароков ўз даври учун унча ёмон шоир эмас эди. Шунинг учун ҳам у ўз

даврига кучли та'сир кўрсатмай қололмас эди. У француз ва немис тилларини яхши билар, ўз даврининг руҳида яхши тарбияланган ва ма'лумот олган киши эди; агар унинг диди бироз тузукроқ бўлиб, манманлиги бироз камроқ бўлганда эди, рус тилини эса ҳеч бўлмаганда Ломоносов билганчалик яхши билганда эди,— ҳаётий ва ижтимоий йўналиши блан у ўз давридаги ҳамма ёзувчиларни шубҳасиз орқада қолдирган бўлар ва ўша даврга нисбатан ҳақиқатан ҳам ажойиб, жиддий ўрганишга лойиқ киши бўлган бўлар эди. Сумароковнинг «Монбраннинг Москвада бўлиши ҳақида» деган мақоласида «бошқалардан кўчириш» тўғрисида ҳаддан ташқари соддалик блан баён қилинган бир фикр бор. Монбраннинг ўзи ким — билмаймиз; фақат гап шундаки, у ўқимишли француз сифатида Москвадаги энг бадавлат оилаларда яхши қабул қилинган ва Россияда яхши бургон биносини топиб бўлмас экан, оламда номусли ва виждонли одамларни йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас деб, сафсата сотиши блан тез орада ҳамманинг диққатини ўзига жалб қилган эди. Броқ у ўзининг «ж. Вольтер ва ж. маркиз Даржинснинг бекорчи одамлар экани, ва ж. маркиз Даржинснинг нодон киши экани тўғрисидаги гаплари блан Сумароковни қаттиқ ғазаблантирди. У менинг ж. Вольтерга ва ж. Даржинсга эҳтиромимни йўқ қилиб ташлашни ўйлаб, (дейди Сумароков) ҳаммадан кўра мен блан кўпроқ гаплашар эди. Броқ мени йўлдан уролмай, менга туҳмат қилди. Гўё мен ж. Вольтер бошқа шоирларнинг асарларидан ўғирлайди деган эмишман. У мендан ҳечқачон бунақа гап эшитган эмас. Тақлид қилиш эса ҳечқандай шоирга бадномлик келтирмайди. Мен ўзим ҳам ж. Вольтернинг, ж. Расиннинг, ж. Корнелийнинг асарларидан ошкора кўчирганман. Буни ҳамма менинг француз тилига таржима қилинган бир трагедиямда равшан кўриши мумкин. Мен эса ж. Вольтернинг янги трагедияларидан бири менинг бир трагедиямга жуда ҳам ўхшаб кетади деган эдим, холос. Бундан мен ўзимни кўкларга кўтарибман-у, трагедиялари ўз фазилатлари блан бутун Европанинг мақтовига сазовор бўлган ж. Воль-

терни эса ҳақорат қилибман деган ма'но келиб чиқмайди».

«Француз трагедиялари ҳақида тушдаги фикр» ҳақиқий танқидий мақоладир. У, Новиковнинг тахминича Вольтерга ёзилган бўлса керак. Танқиднинг формаси ўша давр руҳида жуда ўйноқи қилиб ёзилган. Бу мақоланинг сарлавҳасидан ҳам ва унга ёзилган мана бу сўзбошидан ҳам кўриниб турипти:

Турли сабаблар мени театрдан абадий бездириб юборди. Мен учун Талиядан ажралиш менинг бағоят назокатли Мельпоменамдан ажралишдан кўра енгилроқ бўлди; броқ ҳозир мен унинг тўғрисида ҳам камдан-кам ўйлайман, бу уни ёмон кўриб қолганидан эмас, балки унинг мен учун азизлигидандир; ҳаётдан ҳам азизроқ ма'шуқангни айрилиқда эслаш кишини жуда ажаблантиради. Лекин азобли туш кўришдан ким сақланаоларди. Мени туш безовта қилди, туш давомида менинг кўзларимдан дув-дув ёшлар тўкилди. Мен тушимда Париждаги театр тамошаларида бўлибман ва ба'зи трагедияларни шунчалик аниқ кўрибманки, худди ўнгимда бўлгандай туюлипти.

Шундан сўнг Сумароков гапни Корнельнинг «Цинна»сидан бошлайди, ва тамоша пайтида ўзида қанақа ҳислар ва фикрлар пайдо бўлганини баён қилади. Кейин фалон ше'р «гоят ёқимли», фалон ше'р эса «заиф», фалон монолог яхшию, лекин узун, фалон жойи «гоят гўзал», фалон жойи эса «жирканч ва яраmас» каби изоҳлар берилади. Рус кишиси сифатида Сумароков ўз фикрларини жуда кескин формада баён этган! Броқ нима учун у бир нарсани яхши, бошқа нарсани эса ёмон топади?— Бунинг сабабини бизнинг давримизда ҳечким тушунаолмайди: вақт шунақа ўзгаручан нарса бўлади! Расиннинг «Федра»сидаги тўрт ше'рни мақтаб, бизнинг танқидчимиз хитоб қилади: «Расин бошқа ҳечнарса ёзмаганда ҳам, шу кўринишнинг ўзиёқ унга абадий шон-шараф гулчамбарини тўқиган бўлар эди!» Вольтернинг «Брут»ини таҳлил қилар экан, танқидчи дейди: «Биринчи кўриниш жуда гўзал. Иккинчи кўринишдаги манави ше'рлар сизнинг дидингизни белгилайдилар (еттита

ше'р келтирилади). Брут вольтерона тарзда Аратнинг нутқини бўлади. Барча кўриниш Вольтерга ва унинг музасига муносиб ёзилган. Бу кўриниш тамошабинларни қизиқтириш ва унга гул ҳад'я қилиш блан кифояланмай фойда ва ҳосил ҳам келтиради. Янги бунёд қилинган дид учун Франция, Европа ва Париж Вольтер олдида катта қарздордир. Бу бизнинг ақлимиз ва юрагимизга лаззат бағишлайди. Шу парданинг қолган ҳаммаси яхши. Иккинчи парданинг биринчи кўринишида сиз муҳаббат оловининг унча аланга-ланмаганини кўрасиз, бу ҳам автор сан'атидир. Автор тамошабинларнинг қизиқишини аста-секин ортдириш ва кейин уларни жуда кучли равишда та'сирлантириш учун атайин шундай қилган». Кейин у «Брут»да шундай гўзаллик топадики, улар ҳақида шундай дейди: «Бу кўринишдан менинг кўнглим топган завқ ва та'сир, юрагимдаги ҳис ва туйғуларни тасвирлаб бериш ва француз Софокли, Расини, Метастази ва эҳтимол менинг рақибим шарафига мақтовлар ўқиш ҳақида оғиз очишимча мон'илик қилмоқда. Мен Расиндан кўра рақибим олдида кўпроқ қарздорман».

Вольтернинг «Заираси» ҳақидаги фикр шу қадар оригинал ва очиқ кўнгиллилик блан ёки эҳтимол шунчалик эпчиллик ва муғомбирлик блан ифода қилинганки, уни тўлалигича кўчирмаслик мумкин эмас:

«Биринчи кўриниш гоят гўзал, у нозик бир дид блан ёзилган. Иккинчиси ҳам гоят гўзал. Бу парданинг қолгани ҳам яхши. Иккинчи парданинг биринчи кўриниши яхши, христианлар учун эса айниқса яхши. Иккинчи кўриниш яхши. Учинчи кўриниш жуда яхши ёзилган ва христианлар учун ниҳоят аянчли. Шу кўриниш вақтида фақат подонлар ва деистларгина йиғламайдилар: уларнинг сўнгилари гарчи ота блан қизнинг учрашуви ва ҳайрон қоларли аҳволларидан та'сирланган бўлсалар ҳам бир сабаб блан, подонлар эса бошқа бир сабаб блан йиғламадилар. Бу трагедия жуда яхши, лекин бахтга қарши мен ҳамаваҳт динни таҳқир қилиб ўтирган даҳрилар ичига тушиб қолибман, шунинг учун ҳам кўзларимдан чиққан ёш юзимга оқиб тушмади. Кўриниб турипти, автор бу драмани ёзар экан, бизнинг юрагимизда христиан қонунларини мустаҳкамлашни ва даҳри-

ларни, муқаддас китобларни қабул қилмаган мана шу гуноҳкор кишиларни табиий художўйликдан ажратиб ташлашни ўзининг вазифаси деб билган. Агар бу драма деистларга ёқиб, ҳақиқий муваффақият қозонса, унда «Муҳаммад» драмаси ҳам Константинопольда ма'қул бўлади. Қачон бўлмасин, Брут Парижда модага кириб қолади; чунки монархиялар ўрнига республикалар барпо қилинаяпти. Лекин Заира ҳечқачон модадан чиқмайди; Қиши дилига жо бўлган худонинг сўзига қараганда христиан дини ҳечқачон йўқ бўлмайди. Гарчи даҳрилар сизни шу ажойиб трагедия блан кишилар диққатини ҳақиқий художўйликдан четга тортади ва аллақачонлар заҳарланган кишиларни янада кўпроқ заҳарлайди деб ўйласалар ҳам, сиз барча христианларнинг умумий фикрича, христианликни тарғиб қилиб ва мустаҳкамлаб жуда буюк иш қилдингиз. Агар бордию сиз деист бўлганингизда эди, унда мен мана шу трагедияни нима учун ёзганлигингиздан абадий бехабар қолган бўлар эдим. Лекин сизнинг христиан эканлигингизни билатуриб, ўз асарингизни бизнинг христианликка бўлган ишончимизни ортдириш учун ёзганингиздан ҳам хабардорман.

Бизнинг танқидчимиз «Альзира»даги бир ше'рдан сўнг ғоят завқланди, жонланган партер эса уч карра гулдурос қарсак чалади. Мельпоменанинг ўзи ёзган тўртинчи пардада танқидчига аввалги пардаларда «Европача идрокнинг шарафи ҳақида сўкинган» Альзиранинг бу ўринда шу нарса тўғрисида тамоман бошқача руҳда гапирганлиги ёқмайди. «Мен сизни завқсиз мақтаяпман, шунчалик завқсиз гапираяпманки, бу менга ҳаддан ташқари ёқмайди; Альзира ва Заморнинг нутқлари эса илоҳийдир».

Танқид «Меропа»нинг таҳлили блан тугалланади ва бу таҳлилнинг сўнгги сатрлари барча танқиднинг ҳам résumé си, ҳам характеристикаси бўлиб хизмат қилаолади:

Ҳечқандай камситишга ўрин йўқ: бу драмада ҳозирга қадар ҳамма нарса ҳам гўзал: учинчи парданинг тўртинчи кўринишини олайлик: уни музалар ёзган. Унинг нақадар гўзаллигини ҳис этиб турибман, лекин сўз блан тасвирлаб бераолмайман. Бу парданинг қолган кўринишлари ҳам ғоят гўзал. Тўртинчи пар-

данинг ҳаммаси жуда гўзал. Иккинчи кўринишнинг тенги йўқ. Бешинчи парданинг тўртинчи кўриниши мисласиз, бутун парда ғоят гўзал. Менга шундай туюладики, Альзира Цинна ва Аталия биринчиликни Меропа ва Федрага беришлари керак. Бу икки трагедия ўз авторларига ва Мельпоменага абадий шуҳрат ва Францияга, Европага ва барча кишилик авлодига абадий шон-шараф бўлади.

Худди мактаб болаларнинг дафтарларига ўқитучи томонидан қўйилган баҳоларнинг ўзгинаси: ёмон эмас, дуруст, жойида, яхши, жуда яхши, а'ло даражада яхши, гўзал, ғоят гўзал!.. Ўша даврда мана шулар танқид деб аталарди ва Сумароков, ҳаққи рост, Европада ўша даврдаги кўпгина машҳур танқидчилардан қолишмас эди.

«Француз тилида Парижда 1855 йил апрель ойида чиққан ажнабий журналнинг 114-нчи ва кейинги саҳифаларида босилган Синав ва Трувор деган Россия трагедиясининг таржимаси, Трагедияни ше'р блан ёзган ж. Сумароков» деган мақола Париж журналида босилган. Бу Сумароковнинг ўзи томонидан таржима қилинган ва, эҳтимол, бу ўзи ёзган «Синав ва Трувор»дан ўзга нарса эмасдир. Мақола қуйидаги сатрлар блан тугалланади.

«Лекин жаноб Сумароков Россия театрини шу трагедия блан бойитишдан аввал ба'зи ажнабий театрлар ҳақида билимга эга бўлган бўлса керак. Бунинг учун Россия унга янада кўпроқ миннатдорлик билдириши керак. *Табиат унга ҳарқанча зийрак ақл берган бўлмасин, асарнинг ҳамма жойида унинг табиий исте'додлари ҳарқанча порламасин,* агар у ҳечқачон *Расин* ва *Шекспирни* ўқимаган бўлса эди, эҳтимол муҳаббат блан рашкни шунчалик кучли, шунчалик ҳақиқатга ўхшаш қилиб тасвирлай олмаган бўларди. Хўш? Мана шундай ўрганишдан уялмоқ керакми? Агар кам деганда тақлид қилиш мумкин бўлмаганда эди, бу авторнинг энг яхши асарлари кейинги асрлардаги шоирларни ғоят эўр ташвишга тушишлари учунгина хизмат қилар эди. Агар биз Андромаха, Федра, Отелло ва Ромео ва Жуллетта каби асарларни тасаввур қилсак, шуни очиқ-ойдин кўрамизки, қадимги трагиклар мана шу икки ёки дуруструқ айтганда мана шу

ягона туйғу ҳақидаги материалларнинг барчасини сарфлаб тугатган эмаслар: лекин ҳарқандай киши э'тироф этадики, юқорида номлари зикр этилган икки улуғ зот ўзларидан кейинги шоирларга тақдим қилиш учун бирор янги нарса қолдирган эмаслар. Шундай қилиб, агар автор ўзининг барча кучини худди ўшалар тақлидида ёзишга сарф этса, уларнинг услубига қанча яқинроқ бўлса, даҳшатли жазолар ўрнига шунча кўпроқ мақтов қозонади. Ажнабий шоирларнинг асарларидаги гўзалликларни англаш ва ҳурмат қилишни билибгина қолмай, балки уларни ўз фойдасига ишлатгани учун ҳам жаноб Сумароковни мақтамаган киши жуда ноҳақ иш қилган бўлар эди. Ҳозирги даврдаги кўпчилик ёзувчиларнинг таққирга сазовор нодонликлари шунинг учун қораланадики, улар ўзларига замондош ва ватандош бўлган авторларнинг асарларини талашга ва улардан ўғирлашга одатланиб қолиб, тақлиднинг нимадан иборат эканини билмаганлари ҳолда, ўз асарларини уятсизларча бегоналарнинг фикрлари ва сўзлари блан тўлдириб юборадилар. Жаноб Сумароковни унинг трагедиясининг мазмуни кўпчилик француз трагедияларинникига ўхшайди, деб янада камроқ айблаш мумкин. Бир хотинни севиб қолган икки ака-укани биз шу вақтгача театр саҳналаридан тушмай келаётган ба'зи энг яхши трагедияларда— масалан: Родогун, Никомид Митридат, Британник, Радомист ва бошқаларда кўрамиз: лекин Синав ва Трувор блан уларнинг ўртасида бошқа ҳечқандай ўхшашликни қидириб ҳам топиб бўлмайди. Синав ва Труворни юқорида тасвирланган барча асарлар блан солиштириб кўрилса, бунга дарров ишониш мумкин.

Бизга қадимги афсоналар ма'лум эмас. Россиянинг россиялилар христиан динни қабул қилганларига қадар бўлган тарихи фақат мана шу афсоналарга асосланган бўлиши мумкин. Автор бу материални қаердан олгани ҳақида ҳечнарса деб эслатмайди, шунинг учун биз ҳам авторнинг трагедиясида тасвирланган саргузаштларнинг тарихда бирон изи борлигини, ёки унинг мазмуни батамом хаёлий эканлигини билаолмаймиз. Шу нарса бизнинг кўнглимизга умид бағишлайдики, жаноб Сумароковнинг бу драмаси унинг ватанида буюк муваффақият қозонди ва биз шубҳа қилмаймизки, у бошқа театрларда ҳам авторнинг шуҳратига, жуда кам деганда, шундай шоирни яратган ватани ша'нига заррача зиён етказмайди. Бу шоир Улуғ Петр томонидан киритилган ва унинг му'табар қизининг ҳомийлигида гуллаб-

яшнаётган фанларнинг муваффақиятларини жонли мисоли блан кўрсатиб беради.

Сумароковнинг Ломоносовга қаратилган танқиди Сумароков авторлигининг энг кулкили томонини ташкил қилади. Одада бирор камчилик топиб (булар кўпинча ҳақиқий камчиликлар бўлмайди), Сумароков ўзининг бундай камчиликлардан қочишга интилишини ба'зан жуда очиқ билдириб қўяди. Масалан... «*Межь льдистими горами!*» деганда межь льдистими талаффузда жуда катта қийинчилик туғдирадики, мен бундан қочишга интиламан». Ломоносовнинг бир одасидаги дастлабки икки мисра' ше'р ҳақида айтган фикри унинг танқидга бўлган муносибатини билдиради.

Жондан азиз тинчлик — сукунат.
Шаҳарларчун ниҳотадир, қишлоқлар учун роҳат.[19]

Градóв ограда дейиш мумкин эмас. Селения ограда деса бўлади, лекин ограда града деб бўлмайди. Шаҳарлар атрофи девор блан тўсилган бўлгани учун ҳам уларни град деб айтилади. Мен граднинг оградаси жимжитликдан иборат бўлишига тушунмайман. Ўйлайманки граднинг оградаси жимжитликдан эмас, аскар ва қуролдан иборат бўлади. Город қаратқич келишикнинг кўплик сонида городов бўлади, град эса градóв эмас, балким грáдов бўлади; чунки бош келишикнинг кўплигида город городá бўлади, град эса градá ёки градú эмас балки грáди бўлади.

Буларнинг барчаси қисман тўғридир; брақ Сумароковнинг ўзи ҳам ўз ше'рларида тилни ва фикрни мана шу тақлидда расво қилиш ва бузишнинг яна ҳам хунукроқ фактларига йўл қўяди.

Сумароковнинг «ж. Ломоносов одаларини текшириш» деган мақоласи айниқса оригиналдир. Бу мақолада ҳечқандай мулоҳаза, ҳатто, муқаддима ҳам йўқ, унда ҳамма масала рақамлар блан қуйидаги тарзда ҳал қилинади: «*Бандлар бағоят гўзал:* (одаларни кўрсатиш учун римча рақамлар ва бандларни кўрсатиш учун оддий рақамлар келтирилади); *гўзал бандлар:*

(рақамлар); *жуда яхши бандлар* (рақамлар); *яхши бандлар* (рақамлар); *дуруст бандлар* (рақамлар); *менинг фикримча катта тузатишни талаб қилучи бандлар* (рақамлар); *улар ҳақида мен ҳечнарса деяолмайдиган бандлар* (рақамлар).

Лекин Сумароковнинг Ломоносов блан рақобатлашишидаги кулгили нарса шунинг ўзи блан тамом бўлмайди: Сумароковнинг «ба'зи бандлар» номли алоҳида бир мақоласи бор; бу мақола ўн икки банддан иборат бўлиб галма-галдан бир бандининг тепасида «уники», иккинчи бандининг тепасида «мениki» деган сўз ёзилган. Қуйидаги сўз боши эса бу ғалати жумбоқни тушунтириб беради:

«Ж. Ломоносов ва ўзим ҳақимдаги (я'ни менинг ҳақимдаги) мулоҳазаларни эшитабериш мени зериктирди. Дабдабали ода деган сўз авторнинг шуҳрати учун хизмат қилаолмайди: лекин бундай изоҳнинг ўзи гўзалликни эмас, балки қуруқ сафсатани билдиради. Менинг асарларимда қандайдир нозиклик, мулойимлик бор дейишади, лекин бундай баҳо трагедия авторига шуҳрат келтирмайди. Лирик авторнинг дабдаба ёрдами блан шуҳрат қозониши мумкинми! ёки драмада тасвирланган Геркулеснинг Тасс ва Гварийнийларнинг асарларидаги нола чекучи нозик Силвия ва Амарилло каби бўлиши мумкинми! Ж. Ломоносовнинг ше'рларида лирик авторларнинг ўрганишлари учун кўпгина нарса топилади: мен эса уларга Ломоносов ше'рларидаги лирик гўзалликларга диққат қилишни ва яхши томонларини ёмон томонларидан ажратишни маслаҳат кўраман. Ж. Ломоносов мен блан яқиндан таниш эди. Биз у блан ҳар куни учрашиб турардик. Ба'зилар уни дабдабали ном блан атаганларида у жирканарди. Мен буни тез-тез унинг ўзидан эшитиб турардим.

Унинг одаларидаги фазилати дабдаба эмас. Нимада, бўлмаса? Бунга икки оғиз сўз блан жавоб бериб бўлмайди, шунинг учун мен унинг ҳурматини қилиб, унинг ба'зи бандларини изоҳлаш учун эмас, балки менинг ше'рларим блан солиштириб кўриш учун бу ерда мана шу сўзбошини келтираман: китобхондан унга нисбатан мени баланд кўтаришни сўрамайман, чунки тилаб олинган мақтов жирканчлидир: агар бордию, ж. Ломоносовга одаларда ҳам устунлик берилса, мен ундан хафа бўлмайман, мен фақат шуни истардимки, таҳлил ва мақтовлар асосли бўл-

син. Лекин шуниси ҳам борки, Малгерб, Руссо (Жан-Батист) ва ҳозирги лирикларнинг барчаси ўз ше'рлари устида қандай ишлаган бўлсалар, мен ҳам ўз бандларим устида шундай ишлаганман: ж. Ломоносов эса бундай қилмаган: чунки асарда тил софлиги, туроқлар гармонияси, қофияларнинг тўлалиги, мисра'ларда унли бўлмаган товушларни ўринли жойлаштириш ше'рга қанчалик ёқимлилик келтирса, одатланмаган ёзучилар учун уларга риоя қилиш шунчалик қийинчилик туғдиради. Ниҳоят— ж. Ломоносовнинг қабр тошига у поэзия ва нотиқликнинг устози эди, деб ёзиб қўйилган; лекин у ҳечкимни ўқитиб, ўргатмаган ва ҳечкимни шоир қилиб етиштирмаган. Чунки ж. Ломоносовнинг шуҳрати риторикада эмас, балки одалардадир. Келажак авлодлар унинг ҳам, менинг ҳам, ше'рларимни, қолаверса бизнинг мактубларимизни кўришади ва устимиздан ҳукм чиқаришади: лекин авлодлар мана шу қабр тошидаги ёзувга кўра, мени ҳам унинг шогирди деб ўйлашлари мумкин ёки ўйлашлари керак; лекин мен Ломоносовнинг номини ҳатто ҳечким эшитмаган вақтларда ҳам ше'р ёзар эдим. У Германияда ёзабошлаган, мен эса Россияда. Мен ёзабошлаганимда, унинг бирон қўлланмасидан ўрганиш у ёқда турсин, унинг тўғрисида ҳечнарса эшитмаган эдим. Ж. Ломоносов мендан бирнеча ёш катта эди; лекин бундан мен унинг шогирдиман деган ма'но келиб чиқмайди. Мен, на ж. Ломоносовни, на мени бу яқин ўртада кўраолмайдиган авлодларни мана шу шоирнинг номусига заррача тажовуз қилмай, бундан хабардор қилиб қўяман. Уларни айниқса шунинг учун хабардор қилиш керакки, бизнинг тилимиз ва поэзиямиз йўқолиб бормоқда; Россия Парнасини пиитик жаҳолат вабо касалидек бўғмоқда; лекин мен бизнинг гўзал тилимиз ҳалок бўлаётганига жуда афсуслансам ҳам, бу касални йўқотиш йўлларини каромат қилаолмайман. Лекин ж. Ломоносовга келганда, шуни айтиш керакки, мен уни мақтар эканман, унинг одаларидаги руҳнинг жонлилиги ҳақидагина ўйлайман. *Агар у ўз одаларини тозалаёлганда эди, поэзиянинг бошқа турларига берилиб кетмаганда эди, у шоирликда улуғ зот бўлар эди.*

Мана, кўрдингизми! Бирор кишининг шуҳрати Сумароковнинг шуҳратига халал берар экан, у ҳолда у ҳазиллашишни севмайди. Ўзининг «Имло қонуни» деган узундан-узоқ мақоласидан у Ломоносовдан устун туришини профессорлик оҳангида уқдириб,

Ломоносовга тинмай тегажаклик қилади. „І“ ҳарфи ўрнида «е» ҳарфи, «достоѣн» ўрнида «достоен», «бывшій» ўрнида «бывшей» ишлатгани учун Ломоносовга ҳужум қилиб, Сумароков асосли равишда шундай дейди: «бу янги киритилган қоида на тил хусусиятида, на қадимги китобларда, на ишлатишда ўз асосларига эга эмас, унинг ягона асоси ж. Ломоносовнинг ўзбошимчалигида ва унинг тарафдорларининг унга бўлган иззат-эҳтиромидадир, ёки бундан ортиқроқ, Ломоносовнинг академиклигидадир. Шундай қилиб, бу қоиданинг асосини академияга олиб бориб тақашади, лекин академия Ломоносовнинг ўзидан иборат эмас, Ломоносов академиянинг а'зоси, холос. На академия, на Россия бу қоидани тасдиқлаган эмас ва Академия уни тасдиқлайолмас ҳам эди, чунки у фан блан шуғулланади, лекин зинҳор тил ва адабиёт фанлари блан шуғулланмайди». Сумароков давом этиб, Ломоносовнинг ба'зи сўзларда провинциал талаффузни жорий қилганидан (масалан, *лета́* ўрнига *лета*, *гра́дов* ўрнига *градо́в* каби) шикоят қилади. «Кўпчилик ўйлаб кўрмасдан унинг бундай хатоларини пиитик зийнат деб қабул қилган, уларни қўллаш тилимизни бузади, бу ж. Ломоносов учун шаҳарда эмас, балки провинцияда деҳқон оиласида туғилган бир қишлоқи сифатида кечирарли ҳолдир; лекин провинцияда туғилмаган ва деҳқон оиласидан чиқмаганлар учун буни зинҳор кечириш мумкин эмас». — «Лекин (қўшимча қилади у) мен ж. Ломоносовнинг насл-насабини та'на қилиб унга эслатаяпман деб ўйламасинлар учун айтиб қўяйки, бизни олийжаноблик эмас, балки Муза Парнасс даражасига кўтарали; чунки олийжаноблик бизнинг фазилатимиздаги энг сўнгги сифатдир, бошқа фазилатга эга бўлмаганларгина олийжаноблик ҳақида кўп ўйлайдилар. — Ломоносовнинг «о» ҳарфини «ф» ҳарфи блан олмоштиришнинг сабаби ҳақида Сумароковга берган жавобидан кўринадики, Ломоносов у блан жиддий баҳслашувга киришишни лозим топмаган: Бу ҳарфнинг таянчиги бор, бинобарин у пишиқроқ». — «Истеъдодли жавоб, лекин дуруст эмас»— дейди Сумароков.

фе'ллар блан қўшиб ишлатиладиган *при* кўмакчисида «и» ҳарфини „і“га олмоштирмай унинг ўзини сақлаш лозимлиги ҳақида гапирар экан, Сумароков қўшимча қилади: «ж. Ломоносов бу масалада расо бир йил мен блан баҳслашиб келди ва ниҳоят аниқ тафсилотлари топилгандан сўнг тан бергач, менинг фикримни буюк бир ғайрат блан ма'қуллайбошлади; лекин бу тўғрида мен блан ёзма равишда келишишга улгураолмади, ёки *ўртамиздаги нотиқликка ҳам, тилга ҳам алоқаси бўлмаган хусусий низо'ларда вақти келгунча* мен блан келишишни истамади; нима учунлигини билмайман, у менинг асарларимдаги *днесь* деган равишда танқид қилди ва унинг ўрнига бошқа ифода топаолмагач, *ныне* ўрнида *нынь* қўллайбошлади; лекин *ныне* ўша қисқа аниқлик ма'носини бермайди; *ныне* ўрнида эса *нынь* ёзиб бўлмайди; чунки ёзувларининг ҳатто улар шоир бўлган тақдирда ҳам, «ъ»ни «ь»га айлантиришга ҳаққи йўқ; чунки шоирлар ҳам ҳамма нарсани эмас, ба'зи нарсаларнигина, ўшанда ҳам нутқни бузмайдиган нарсаларни қўллаш ҳуқуқига эга. Ахир «*нынь*»нинг ўзи нима учун керак, чунки «*нынь*» ҳам худди «*ныне*»ни ифодалайди; бир бўғинининг қисқалиги эса моҳир шоир учун ҳечқандай қийинлик тугирмайди».— Ҳақиқатан ҳам, Ломоносовнинг *ныне* ўрнида *нынь* ишлатиши Сумароковнинг *меня* ва *тебя* ўрнида *мя* ва *тя* ишлатиши каби келишмаган ҳолдир. Умуман, бошқалар ҳақида Сумароков кўпинча асосли ва ҳақ гапиради. Масалан, тилнинг секин-аста бузилиб боришидан шикоят қилиб, у мана шу бузилишнинг ҳайрон қоларли мисолларини келтиради Масалан, «*февварь*» ўрнида «*февраль*» ва «*прорубь*» ўрнида «*пролубь*» ишлатилишини айтади. Лекин шунинг блан баробар, ба'зан ҳечқандай хавф-хатар бўлмаган ўрнида ҳам ҳалокатни кўради ва кўпинча ўзига ўзи қарши чиқади; масалан, бир томондан сўзларнинг пайдо бўлишида туб ўзакни сақлаш учун *пріятний* ўрнида *приятный* ёзишни талаб қилса, иккинчи томондан «воз» кумакчисининг фе'лларга қўшилганда ўзакдаги «з» ҳарфини сақлаб қолишни истамайди ва ўзининг барча

кулгили тажанглиги блан бунга қарши отланади. «Ахир дун'ё — дун'ё бўлгандан бери бирор халқнинг ёзувида ҳозир биз бошимиздан кечираётганимиз каби бема'нилик содир бўлганми! *Возток, источник, превосходительство!* Албатта, бунақа бема'нигарчиликлар қабул қилинар экан, тилимизнинг ҳалокати тезлашади.

Сумароков рус тилини бузишда малоросслардан, фақат уларнинг ёзучиларидангина эмас, балки *во веки веков* ўрнида *во вики виков*, *тебе господи* ўрнида *теби господы* ва ҳоказо деб ёзган ва куйлаган қўшиқчиларидан ҳам шикоят қиладики, бу ўша даврнинг факти сифатида ажойиб ҳолдир. «Бирон кимса (деб қўшимча қилади Сумароков); мени малоросс олимларига қарши қўл кўтараяпти деб ўйламасмикан; йўқ: худо фақат бизга эмас, ҳатто Малороссиядаги авлодларимизга ҳам янги Феонфанларини кўрсатсин! Нотиқликдан қандайдир бир нуқсон бор, лекин, шу блан бирга унинг номининг ҳам, давримизнинг ҳам қанчалик шуҳрати бор!

Сумароков возток, источник ва превозходительствога қарши кулгили бўлса ҳам ғайрат блан ҳужум қилгандан кейин, Ломоносовга қарата кулгиликда ва ғайратда бу ҳужумдан заррача қолишмайдиган хитоб қилади:

О Ломоносов, Ломоносов! Сен агар ўлимингдан сўнг ўз асарларингни мана шу хатоли ёзув блан босиб чиқарилганини кўрсанг, нималар дер эдинг! Бу сенга жазо ўринадир, чунки имло масаласида ва тилимизга доир бошқа масалаларда орамизда тез-тез бўлиб турадиган низо'ларда сен кўпинча менга қаршилик қилар эдинг. Биз аввалларн орамизда тез-тез низо'лар бўлиб туришига қарамай, ўша пайтларда ҳали ҳам учрайдиган фаросатсиз ёзучиларни ва Аргениданинг таржимасини қоралашда, бир-биримиздан маслаҳат сўрар ва бу масалаларда ҳамфикр эдик. Агар сенинг даврингда ҳам Русьда шунчалик ёлғон гапирганларида эди, ортиқ ўртамизда низо' бўлмас эди. Сенинг замонангда ҳам ёлғончилар бўлган, лекин улар кам эди: ва улар камтарроқ эдилар; ҳозир эса улар ўз ота-боболарининг гуноҳлари туфайли кўпайиб кетганлар, ва шундай ёзадиларки, улар-

нинг ёзганидан ма'рифатли одамлар уёқда турсин, ҳатто девор ҳам уялади. Афсуски ёлғончилардан ўлпон, шоирларни эса рекрутликка олинмайди; бўлмаса, улардан жуда енгиллик блан икки полк тузиш мумкин бўларди. Барча ёзучилар ва таржимонлардан ҳам рекрутликка олинадиган бўлса, бир ойнинг ичида бутун бошли бир армия жангга тайёр бўларди, лекин уларнинг солдатлиги ҳам ёзучилигига ўхшаш бўлса, унда улар блан на вазирни қувиб бўлади, на Бендерни олиб бўлади.

Сумароковнинг Роллен тарихининг Тредиаковский томонидан қилинган таржимасига қарши чиқиши жуда ажойибдир. «Мана, (дейди у) бизни нодонлар бойитаётган асарлар ва таржималарнинг кўпайишидан кутилган фойда! Ёлғончилар кўпроқ ёлғон гапирсин деб уларга мақтовлар блан далда берганлар, чунки ёмон ёзмай туриб, яхши ёзиш мумкин эмас эмиш. Бу зарарли. Броқ ёлғончиларнинг асарларини босиб чиқариш лозимми? Ролленнинг ўз вақтида қадирланмаган қадимги тарихи таржима қилинганда ёт тилларни билмайдиган ўқучига ўз ма'лумотини бироз оширишга ва зерикишдан қочишга ма'лум даражада ёрдам беради; *броқ тилимизни эса ўлимтик яра каби заҳарлайди*».

Умуман, бу мақоладан Сумароковнинг шахс ва унинг замонаси барқ уриб турипти: мақолада унинг даври худди жонлангандай, ва у блан суҳбат қилаётгандай туюлади.[20] Бу мақолада ким саваланмайди, ким ҳақорат қилинмайди! Ёзучилар ҳам, хотин-қизлар ҳам, мирзалар ҳам!.. «Аёлларимизнинг кўпчилиги (дейди танқидчи) имло қоидаларига амал қилмайдилар ва тўғри келганича ёзаберадилар. Масалан, *матушка мая галубушка пажалуй отпишика мне душа мая где ты купила вчерашний градитур*, ба'зан эса ҳатто гарнитул деб ёзадилар. Мирзаларнинг саводсизлиги ва узундан узоқ филиппикаси тўғрисида гапириб ўтиришнинг ҳам ҳожати йўқ: Сумароков мана шу заҳарли фисқи-фасодчилар, мана шу қўпол авлод (у мирзаларни шундай атар эди) ҳақида сўз бошлар экан, унинг сатирик ғазаби доим ўз қирғоқларидан тошиб чиққан дар'ё каби тўлқинланарди.

Қуйидаги парча қадимги адабиётимизнинг энг ажойиб факти сифатида бизнинг даврimиз учун хизмат қилаолади:

«Мен ҳам кучларни (сўзлар устидаги урғулар) ёзар эдим. Гарчи мен уларга нафрат блан қараган бўлсамда, узоқ вақтлар давомида уларга риоя қилдим ва уларни йўқотиб ташлаш учун ўзимга бирор ҳамкор изладим. Броқ тўғри ёзувда, грамматикада ва нотиқликда кўзга кўринган ж. Козицкий ва ж. Мотонисларнинг ўзлари (мен уларга ҳечқачон кучларга нисбатан бўлган ўз нафратимни ошкор қилмаганман) меҳнатсевар ари деб аталган ойлик журналда кучларни йўқотиш ишини бирга бошлаш ҳақида мени огоҳлантирдилар. Биз шундай қилдик: буни ўша журналнинг дастлабки сонларида бошламасликка келишдик. О, агарда бу ҳам қабул қилинганда эди. Бу масалада ҳам моҳир ва эпчил ж. Полетика гўё менинг фикримни билгандай, *отоқли отлардан ясалган сифатларни «Российское войско»* ва бошқалар каби *катта ҳарфлар блан ёзмаслик тўғрисида мени* қачонлардир огоҳлантирган эди. Биз барча саҳифаларимизни катта ҳарфлар блан ҳаддан ташқари тўлдириб юборамиз. Бунинг қанчалик асосли эканини мен билмайман; лекин бизнинг имло қоидамиз бўйича, катта ҳарфлар фақат нуқталардан кейин, асарнинг бошланишида ишлатилади ва яна ше'рларда ҳарқайси мисра'нинг бошида ишлатилиши керак.

«Ше'р тузилиши ҳақида» деган мақола Сумароковнинг Ломоносовга қарши кулгили ҳужумлари блан тўлиб тошган.

«Ж. Ломоносов суханварликнинг камчиликларини, я'ни қофияларнинг камбағаллигини, ҳарфларни ноўрин жойлаштириш орқасида талаффузда туғиладиган қийинчиликни, ше'р тузилишидаги нософликни, услубнинг ғализлигини, грамматика ва тўғри ёзув қоидаларининг бузилишини ва нозик қулоқларга дағал қадалучи ва заҳарланмаган дидларга жирканч туюлучи нарсаларнинг барчасини билар эди; броқ бу буюк қийинчиликдан қочиб, ше'риятда исте'дод тополмай ва фақат биргина лирик поэзияга қобилиятли бўлгани туфайли, яна бунинг устига бетайин мақтовларга таяниб, у ше'р тузилишини тузатиш ўрнига уни яна ҳам ортиқроқ бузди ва бу бузишнинг деярлик намуна-

сига айланди. Ўз асарларида тўлиб ётган бундай бузилишлар бошқаларда учраса, уларни қораламай, улар учун ше'риятга жуда енгил йўл очиб берди; броқ бу йўл кишини парнас чўққиларига кўтармайди. Ж. Ломоносовнинг бандларида гарчи уларнинг ба'зилари ёки, дурустроқ айтганда, уларнинг барчаси ҳам етарли бўлмасада, лекин мақтовга сазоворлари ҳам анчагина бор: лекин унинг давомчиларида эса ба'зан ше'риятнинг ҳиди ҳам кўринмайди. Ж. Ломоносовнинг моҳирликдан узоқ ва тузалмас бир шоир бўлганини мен кўпроқ сўзлар блан эмас, балки рад қилиб бўлмайдиган далиллар блан кўрсатиб бераман; ва ҳамма менинг ҳақ эканимга иқрор бўлади. Бу ҳақиқатнинг кўпчилиги унинг ўзига ҳам тез-тез айтилиб турилар эди. Афсуски, биз бир вақтлар у блан дурустгина дўст эдик, кун ора суҳбатлашиб турардик ва бир-биримиздан яхши-яхши маслаҳатлар сўрар эдик, мен ўзим у пайтларда ше'р тузилишидаги нозикликларни билмас эдим, броқ кейинчалик, узоқ вақтли тажрибадан сўнг мен улар тўғрисида ҳақиқий тушунчага эга бўлдим... Лекин спондейлар ж. Ломоносовнинг энг яхши бандларини ҳам бузар эди, бу эса менда кучли бир афсус туғдирарди, чунки фақат у ва ж. Поповскийгина Россия вужудга келгандан бери ше'рият бобида биринчи бўлиб, бизнинг парнасимизга ҳақиқий шон-шуҳрат келтиришган. Агар ж. Ломоносов мен блан муроса қилганда эди, биз Россия нотиқлигини мана шу аҳволда — кундан-кун сўлиб бораётган ва узоқ вақтларгача бутунлай сўлиб қолиш хавфини туғдириб турган бир аҳволда кўрмаган бўлар эдик. Мен ва яна ба'зи руҳонийлар ҳамда ж. Козицкий, Матонис ва агар бор бўлса, уларга ўхшаш ба'зи одамларгина ҳозирча бу нотиқликнинг таянчидирлар.

«Рус тилидан ёт сўзларни чиқариб ташлаш ҳақида» деган мақола рус адабиёти тарихининг энг қизиқарли фактлари қаторига киритилиши мумкин: бу мақола шуни исботлаб берадики, тилимизга француз сўзлари ва ибораларининг суқилиб кириши асло Карамзин реформасининг натижаси бўлган эмас, чунки бу реформага қадар ҳам француз сўзлари ва иборалари тилда тўлиб-тошиб ётган эди. *Фрукты, сервиз, антишамбера, камера, сюртук, суп, гувернанта, аманта, дама, валет, атут* (козырь), *роа* (король), *мокероваться, элож* (мақтов), *принц, бурса, тоалет, пансив*

(хаёлчанг), *корреспонденция*, *кухмистр*, *том*, *эдиция*, *жени* (я'ни гений, жени деганда Сумароков зийраклики тушунган), *бонсан* (соғлом фикр, Сумароков уни мулоҳаза деб таржима қилади), *эдюкация*, *манифик*, *деликатно*, *пассия* каби сўзлар устидан Сумароков қаттиқ кулган. Броқ бу сўзлардан кўпчилиги истеъмолдан чиқиб кетган бўлса ҳам, лекин анчаси қолган; тил даҳоси ёзувчилардан кўра ақллироқ ва у нимани қабул қилиш ва нимани чиқариб ташлаш кераклигини билади. Агар Сумароков улар устидан кулар экан, қуйидагича жумлаларнинг ишлатилган бўлиши ҳам эҳтимол: «Я в дистракции и дезеспере; аманта моя сделала мне инфиделите; а я á ку сюр против риваля моего буду реванжировался».

Сумароковнинг кулгили, самимий ва айни чоқда сурбетларча мақтанчоқлигининг бир белгиси сифатида унинг четэлга бориб икки йил туриб келиши ва сўнг ўз саёҳатини тасвирлаб бериши ҳақидаги чақириғини эслатмай ўтиш мумкин эмас. «Қаламим кучини (дейди у) ёмон таржималар орқали бўлса ҳам Европадаги энг билимдон одамларнинг ҳаммаси билади ва мени мақтайди, бу мақтовлар етук ва шаклланган фанларга эга бўлган халқлар авторларининг ҳам хоҳишларини орқада қолдириб кетади. Мен ўз асарларим билан Россияга шон-шараф келтираётганим ҳақида бутун Европадаги энг билимдон кишиларнинг барчасини гувоҳ қилиб кўрсатишим мумкин». Икки йилу тўрт ой ичида у ҳукуматдан ўз маошидан ташқари 12000 сўм пул сўраган. «Бу пуллар менинг саёҳатномаларим нашр қилингандан сўнг ҳазинага ортиғи билан қайтарилади, чунки уларнинг 6000 нусхаси уч сўмдан сотилса 18 000 сўм бўлади, бундан ташқари улар ҳамавақт ҳам сотилаберади, демак, ҳазина ҳечқандай зарар кўрмайди». — «Агар менинг қаламим сингари қалам билан бутун Европа тасвирланган бўлса, бу иш учун бадалсиз 300 000 сўм сарф қилиш ҳам Россияга қиммат га тушмас эди. Мен буни ўзим учун эмас, балки ватанимнинг фойдаси учун сўрамоқдаман. Менинг шахсий бойлигим эса биргина ўзим учун шуҳрат келтиради холос».

Сумароковнинг эклогалари шундайки, ҳозир уларни матбуотда кўриш кишига ғалати туюлади. Уларнинг барчаси қуйидаги каби бир қолипда тугалланади:

О ёвуз Периандир!... иффатга завол етар,
Ўзни сенга топширсам... подачи жур'ат этар.
Ўжарликни тарк этар, Туллия жанжаллашмас,
Кечаси блан ўчмас унда эҳтирос-ҳавас,
Токи тонг отиб, шарқда пайдо бўлгунча шафақ,
У, подачи блан айш қилар хурсанд ва иноқ.[21]

Шунга қарамай, Сумароков бировларни йўлдан уришни ёки уларга одобсизлик қилишни хаёлига ҳам келтирмаган; аксинча, ахлоқ учун жон куйдирган, у эклог поэзиянинг шундай бир турики, у ўз моҳиятига кўра худди мана шундай сюжетлар ва шундай ечимлар талаб қилади деб ишонган. У ўз эклогларини «Россия халқининг гўзал аёл жинсига» бағишлайди ва бу бағишловда поэзиянинг бир тури сифатида эклог назариясини мана шундай баён этади:

Гўзаллар, мен шу асаримни сизларга бағишлайман; агар бирортангизга менинг эклогларим муҳаббат блан ҳаддан зиёда тўлдириб юборилгандай туюлса, билиб қўйингки, поэзияда муҳаббат етарли (тўла) бўлмаса, у поэзия бўлмайди; яна шуни ҳам тасаввур қилингки олтин аср кунларида на никоҳ, на шунга мансуб расм-русмлар бўлган эмас: у вақтларда оташин эҳтирос блан садоқат жўр бўлган нозик латофатгина ишқий лаззатнинг асоси эди. Суҳбатларда ўғирлик, одам ўлдириш, босқинчилик, чақимчилик ҳақида шарм-ҳаёсиз гапираберилади; наҳотки шундай гап-сўзлар изҳори муҳаббатдан, айниқса ҳайвоний ҳирс ва ҳавасга даҳли бўлмаган ҳақиқий муҳаббат ҳақидаги гаплардан олийжаноброқ бўлса? Менинг эклогларимда ахлоқсиз шаҳватпарастлик эмас, балки латофат ва садоқат кўкларга кўтарилади, қулоққа ўқдай қадалучи жирканч сўзлардан эса асар ҳам йўқ. Асосида фақат шаҳватпарастлик ётган муҳаббат нафратга сазовор; заиф аёлларни алдаб йўлдан уришга интилучи ошиқлардан ҳам нафратланиш керак; алдовга учган хотинлар ҳам бир қадар қораланишга лойиқ; мурувватсиз шаҳватпарастлик ҳам ла'натга сазовор; броқ соф ишқий латофат ва садоқат

эса олам пайдо бўлганидан бошлаб то оламнинг энг сўнгги кунигача ҳурматга сазовор бўлади. Муҳаббат ҳарқандай нафаснинг манбаи ва асосидир, бинобарин поэзиянинг ҳам манбаи ва асосидир; шундай экан, агар шоир аҳмоқона огоҳлантиришлар ва бема'ни миш-мишлар қаршисида даҳшатга тушса, эклоглар ёзаоладими. Сиз, гўзаллар, фақат шуни эсда тутингки, ҳақиқий муҳаббат эмас, аҳлоқсиз ишқ ва ҳавас уят, ёмон, зарарли ва ҳалокатлидир ва муҳаббатни куйловчи, латофатга асосланган, номус ва садоқатга таянган эклоглар эса гарчи ҳарқандай эзгу иш суюисте'молдан ҳоли бўлмаса ҳам, ўқучи хонимларни тўғридан-тўғри йўлдан ураолмайдилар. Адолатдан му'табарроқ нима бор? Броқ ундан ҳам қанчадан қанча бўҳтон ва миш-мишлар чиқади, бу эса инсонни жабрлайди ва ҳалокатга иторади. Нима му'табарроқ: оташин муҳаббат блан тўла гўзал услубли эклоглар ёзишми ёки бўҳтончиларнинг маккорлик блан тўла ва бемаза услубда ёзилган мактубларими?

Бу сўзбошининг қадимий тилини бир четга қўйинг-да, унинг асосий фикрини ўқинг: бу фикр ўша асрнинг фикри эди. Дезульерлар, Геснерлар ва Флорианлар ўз эклоглари ва идиллияларини худди мана шу назария асосида ёзган эдилар. Улар ҳечқачон ва ҳечқаерда мавжуд бўлмаган воқи'ликни тасвирлаганлар. Улар иффатлилик ҳолати ҳайвонийлик ҳолатидан ўзга нарса эмаслигини (бунинг шундай эканлигини Африка, Америка ва Австралиядаги барча ёввойи қабилалар исбот қилади) тушунмай, ҳақиқатан ҳам иффатлиликнинг олтин асри бўлган деб хаёл қилганлар. Улар мана шу гуноҳсиз кўринган одамларга ўзлари яшаб турган даврнинг ширин ҳиссиётларини ёпиштириб қўяр ва биз пастораль ҳаётни тасвирлаяпмиз, Дафнислар, Меналкалар, Титирлар, Коридонлар, Аглайлар, Хлойлар, Амариллар ва Галатеялар жонли ва гуноҳсиз шахслардир деб батамом ишонар эдилар. Ваҳоланки, бу XVIII асрнинг барча поэзияси каби (лекин кенг ма'нодаги адабиёт эмас) шунчаки умумий риторик парчалар эди, холос. Умумий жойларнинг мана шу сан'атини тушунишга ва ундан ўз даври учун фойдаланишга Сумароковнинг ақли ва қобилияти бемалол етар эди, албатта.

Ўз даврининг ҳақиқий танқидчиси бўлган Сумароков ҳамма нарса ҳақида — эзгилик, фалсафа, грамматика, поэзия, тақиқлайдиган савдонинг тор системаси, катта суҳбатлар, романлар ўқиш ва ҳоказолар тўғрисида фикр юритади. Унинг фикрлари орасида жуда чуқур бўлмасада, ҳарқалай соғлом ва ўз даврининг жамияти учун фойдали бўлган фикрлар тез-тез учраб туради. Унинг мирзаларга қарши олиб борган жанги ҳақида бутун бошли бир мақола ёзиш мумкин: бу чарчамас жангчи уларни ҳамма ерда ва ҳарқанақасига қоралар, шармандасини чиқарар эди! Мирзалар ҳақида гапирар экан, Сумароков баджаҳл ва кескин бўлиб кетар, илҳоми эса қайнайбошлар эди. Мана шу қабиҳ авлодга (унинг ифодаси блан айтанда) бўлган нафрат унинг қалбининг жонли тори эди; бу нафратнинг олийжанобликдан келиб чиққанлиги ва унинг жамиятга фойда келтирмай қололмаслигига ким рози бўлмайди: ўзига хос поэзиядаги дидактик йўналиш халқнинг антипоэтик характерининг белгисидир; аммо реформа ва янги қоидалар туфайли рус тақлидий поэзиясининг биринчи босқичида юз берган дидактик йўналиш ҳаётийлик ва ижтимоийлик белгиси бўлиб жамият учун ҳам, сан'атнинг ўзи учун ҳам фойдали эди; чунки жамият бундай поэзияда ўзи учун фойдали панд-насиҳатлар топаолгани учунгина унга аҳамият блан қарайбошлади. Дидактик поэзия ўзининг барча мазмунини сарфлаб тугатгандан ва ортиқ олға босолмай қолганидан кейин унга қарши реакция бош кўтарди ва поэзияга ижодий қараш керак, поэзия поэзия учун, деб да'во қилабошлади, лекин поэзиянинг дидактик йўналиши туфайли ўқиш, поэзия блан шуғулланиш аллақачонлар одат бўлиб қолган эди.

Шундан сўнг дидактик поэзияни ҳақиқий сан'атга ёт ва сохта бир поэзия сифатида рад қилмоқ қийин эмас эди. Лекин бу, тўсатдан эмас, секин-аста қилинди. Буни биз кейинги мақолада кўрсатамиз. Аввал поэзияни панд-насиҳат қилиш мажбуриятидан озод қилмай, унга қаҳрамонона фидокорликларни ва зафарларни куйлашга эрк бердилар, кейин унга фантазия майлининг ифодачиси бўлишга ва ниҳоят форма-

нинг нозиклиги ва жозибадорлиги учун ҳиссиятнинг шўхликларини ҳам, серкўпик винони ҳам, хушчақчақ базмларни ҳам, ёқимли эринчоқликни ҳам куйлашга йўл қўябошладилар. Шундан кейин сан'атнинг мақсади сан'атдан иборат, поэзия ўзидан ташқарида ҳеч қандай мақсадга эга эмас ва эга бўлиши керак ҳам эмас деб э'лон қилдилар ва бу блан адабиётдаги эскилик тарафдорларини бениҳоя қизиқдириб қўйдилар. Бу фикрда ҳақиқатнинг анчагина қисми мавжуд бўлгани сабабли ва бу фикрни онгламай туриб онгнинг алоҳида ва мустақил тормоғи бўлган сан'ат ғоясини тушуниш мумкин бўлмагани учун, улар бу фикрни кишилар онги бир томонламалик ва фавқулоддалик даражасига етмай туриб, бу фикр соғлом ақл эгаларини эгаллаб олди ва уларни бема'ниликка олиб борди. Энди танқидчилик олдида янги вазифа туради — ижодиёт эркинлигини замонанинг тарихий руҳга хизмат қилиш блан, ҳақиқатга хизмат қилиш блан келиштириш вазифаси туради. Шундай қилиб, Сумароковнинг дидактик йўналиши унга замондош бўлган жамият учун фойдали эди. Бу жамиятдан унинг эпистоллари ва сатиралари ўзининг нисбий қимматига эга. Ғализ тилига, ифодаларнинг хаёсизлигига қарамай, масалан, қуйидаги мисра'лар баринлик ғурури блан заҳарланган у асрда *кўплар* учун жуда фойдали ва ибратли эди:

Дворянлар, шу ҳажвим юбораман сиз сари:
Сизга ёзаман, юртнинг биринчи а'золарин.
Дворянлар ўз бурчин яхши билар менсиз ҳам,
Аммо нукул уларни хотирлайди кўп одам.
У туғилганми оддий хотиндан, сатангдан ё,
Ҳаммасига ҳам бирдай отадир Одам Ато.
Дворян эканмизда ҳамма ишлаб биз учун,
Самарини биз есак зодагонлигимиз учун?
Мужикдан баринларнинг айтинг, қандай фарқи бор?
Ҳар иккиси бир сиқим тупроқдан бўлган жондор.
Бариндан мужик ақлин расолигин демаса,
Улар ўртасида фарқ кўрмайман ҳечқанақа.

Мужик ҳам еб ичади, туғилади, ўлади,
Бойвачча ширинхўр ҳам худди шундай бўлади.
Қарта ўйнаб ўтириб талай одам тикишин
Мақтагани мақтаган «бу олийжаноб ишин».
Оҳ, эгалик қилсинми одамларга қорамол?
Ҳўкиз одамни сотса аянч эмасми бу ҳол.[22]

Эпистоллар қаторида биз қуйидагиларни ҳам топамиз. «Ватанга муҳаббат — биринчи фазилатдир». «Адолатсиз судьяларга», «Рус тили ҳақида». «Шоирлик тўғрисида», (Буалонинг L' Art Poëtique асарига тузатишлар) ва «Ёзучи бўлишни истаганларга насиҳат». Буларнинг барчасида Сумароков ё сан'ат ва адабиёт ёки ахлоқ танқидчиси сифатида кўзга ташланиб турипти. Ҳар икки ҳолда ҳам Сумароков айниқса ўз даврининг вакили сифатида диққатга сазовордир. Унинг асарларини ўрганмай туриб, унинг даврини тушуниш мумкин эмас. Агар бирорта одам ўша вақтлар ҳақида тарихий роман ёки тарихий повесть ёзишни хоҳлаб қолса,— Сумароков асарларини ўрганиши ўнга ўша давр жамияти ҳақида бой фактлар беради; тарихий роман ма'лум бир даврдаги жамият тарихи эмасми? Ҳа; тарихнинг предмети — инсоният ёки халқдир; тарихий романнинг предмети эса — жамиятдир. Жамиятда ғоялар тараққиётининг изчиллиги олий даражада қизиқарли картинани ташкил этади. Сан'атга фақат сан'атнинг нуқтаи назаридан, унинг ҳаётга бўлган муносабатисиз қараш мумкин эмас: бундай қараш ба'зан тўғри бўлиши ҳам мумкин, броқ у ҳамавақт, айниқса Россиядаги сан'атга нисбатан бирёқламадир. Қайтариб айтамиз: бизнинг поэзиямиз, бизнинг адабиётимиз, бизнинг маданиятимиз каби Улуғ Петр реформасининг мевасидир. Улар ҳаётсиз формалар блан бошланиб, секин-аста ҳаётга ва ўзига хосликка интилдилар ва ниҳоят тарихий процесс орқали буларнинг ҳар иккаласига ҳам эришдилар. Сумароков ана шу процесснинг ажойиб фактларидан бири эди — бу нарса бизни унинг ҳақида батафсилроқ гапиришга мажбур этди. Кейинги мақо-

лада биз поэзиямиз ва адабиётимизнинг шишковчилар блан карамзинчилар ўртасидаги машҳур урушдан бошлаб то классицизм блан романтизм ўртасидаги янада машҳурроқ бўлган урушгача ўтган давр ичидаги шаклланиши ва тараққиёт процессининг изчиллигини кўрсатиб беришга ҳаракат қиламиз. Ўйлаймизки бу, адабиётимиз тарихининг ҳозиргача ҳечким ўз диққатини йўналтирмаган томонини кўрсатиб берар.

УЧИНЧИ ВА СЎНГГИ МАҚОЛА

Бизнинг «Танқид» ҳақидаги мақоламиз ўзи танлаган тарихий йўлни қолдириб, яна ҳозирги даврга қайтиши ва унинг характеристикаси блан тугалланиши керак. Биз мақоламизга тарихий характер бермоқчи ҳам эмас эдик; чунки шундай қилсак рус адабиётининг ҳозирги даврга етиб келгунча, бизга кўпгина мақолалар ёзишга тўғри келар эди. Аввалги мақоламизда журналимизнинг бу бўлимида рус танқидчилигининг тўла тарихини ёзишдан атайин воз кечиб, рус танқидчилигини унинг тарихий тараққиётида қандай қилиб текшириш лозимлигига ишора қилиб ўтишнигина истаган эдик. Шу пайтга қадар рус адабиёти тарихини унинг жамият фикрига кўрсатган та'сири жиҳатидан, я'ни кенг ма'нодаги танқидчилик жиҳатидан ёзиб кўришга уриниш у ёқда турсин, ҳатто мана шундай асар ёзиш учун зарур бўлган материаллар ҳақида бирор кўрсатма беришга ҳам ҳечқандай уриниш бўлган эмас. Лекин шуниси ҳам борки, бундай асарни ёзиш фақат юзаки қарагандагина енгил туюлиши мумкин, моҳият э'тибори блан эса бу иш жуда мураккаб, қийин ва оғир ишдир. Ба'зи ёзувчиларнинг асарларини бошдан-оёқ ўқиб чиқишнинг ўзигина кифоя қилмай, шунингдек эски ва янги журналларни ҳам кўриб чиқиш керак бўлади. Бунинг устига, агар биз танқидчиликни унинг умумий ма'носида олсак, ўз олдимизга ҳаддан ташқари кенг масала қўйган бўлардик. Биз учун фақат ўз асарларини ёки нафосат назариясини тўғридан-тўғри нафис асарлар танқидига бағишлаган, ёки ўз ижодларида ўзларининг нафосат ва танқидчилик тўғрисидаги бошланаларини айтиб ўтган рус ёзувчиларигина қозонади, ўзларининг ахлоқий фикрлари блан за... ...ади ва ифода қилган ва унга янги йўлланиш бе... ...р биз ёзувчилар ҳам муҳимдир. Бу жиҳатдан масалан, ...инг «Недоросль» ва «Бригадир» каби асарларида... пастлар ва тентаклар орқали замондош жамиятнинг салбий томонлари ҳақидаги ўша давр тушунчасини баён этиб берган, насиҳатгўй ва саховатли кишилар қиёфасида эса жамият интилиши лозим бўлган идеални кўрсатиб берган, ўша даврдаги энг яхши одамлар асос қилиб олган фикр ва ҳаракат қоидаларини ифодалаб берган Фонвизин биз учун қанчалик муҳим! Фонвизиннинг тавба-тазарру'лари, унинг майда сатирик мақолалари, унинг *саволлари* ва бошқаларичи? Буларнинг ҳаммасига баҳо бериш шоир сифатида эмас (чунки у шоир бўлмаган), балки ўз даврининг ақлли кишиси, танқидий йўналишга эга бўлган исте'додли ёзувчи сифатида диққатга сазовор бўлган Фонвизиннинг ҳамма асарларига тўла баҳо бериш бўлар эди. Новиковнинг «Россия ёзувчиларининг луғати»— ўша даврдаги бевосита адабий танқиднинг бой фактидир: рус танқидчилигининг тарихий обзорида уни ҳам чеглаб ўтиб бўлмайди. Ундан кейин ўринни ўша давр ёзувчилари ва танқидчиларининг энг ажойибларидан бири бўлган Макаров эгаллаши керак. Карамзин номи блан рус адабиётининг бутун бир даври, ўтган асрнинг тўқсонинчи йилларидан ҳозирги асрнинг йигирманчи йилларигача бўлган давр ҳақидаги тушунча қўшилиб кетади. Карамзин — порлоқ адабий фаолияти ўттиз беш йиллик давом этган, рус адабиётига ва у орқали рус жамиятига қириқ йил давомида кучли та'сир кўрсатган киши эди. Бу та'сир фақат адабий эмас, деярли ҳартарафлама та'сир эди. Буларнинг барчаси қайтадан ўқиб, кўриб чиқилиши керак, бунинг учун эса вақт ва яна вақт зарур. Мерзляков, князь Вяземский, Каченовский ва бошқаларнинг танқидий фаолиятлари, замондошларимизга кўпларининг номи ҳам ма'лум бўлмаган журналларнинг характеристикаси ҳам мана шу тарихий обзорга кириши

ва бинобарин, улар ҳам қайтадан кўриб чиқилиши керак. Карамзинчиларнинг шишковчилар билан бўлган кураши; романтизм ва классицизм ўртасидаги курашга муқаддима бўлган Жуковский немис ва инглиз балладалари устида кўтарилган мунозаралар; сўнгра, классицизм тарафдорлари билан халқчиллик ўрнига тақлидий ва халқчиликка ёт бўлган классицизм тарафдорлари ўртасидаги кураш (бу курашда Катенин, Жандр ва *қисман* Грибоедовнинг номлари диққатга сазовордир); ниҳоят, классицизм ва романтизм ўртасидаги кураш:— буларнинг барчаси учун қанчадан-қанча китоб, айниқса журналларни қайтадан кўриб чиқиш керак бўлади! Ҳарбир гениянинг пайдо бўлиши одатдаги тартибни қандайдир бузучи ҳодиса бўлади. Одатланмаганлик учун у қандайдир гайри-қонуний бўлиб туюлади ва мавжуд тартиб-қоидаларини ҳукмрон руҳи билан суғорилган кишилар томонидан қаршилик ва душманлик уйғотади. Гениянни ёқлаб ёш авлод оёққа туради ва жанг бошланиб кетади. Натижада ҳамма вақт гений тантана қилади. Мана жанг ҳам тамом бўлади ва қарабсизки, аҳвол буткул ўзгарган: гений энг улуғ ва бенуқсон авторитет деб э'тироф қилинипти; энди унга фақат бир неча харобалар ичидан чиққан бўғиқ товушларгина душманлик қилади, холос. Броқ вақт ўтган сари, янги ғоялар бостириб кираверадилар ва ҳамма нарсани айтиб берадиган, ҳамма нарсани ҳал қиладиган, ҳамма нарсага жавоб берадиган, воқи'ликнинг барча томонларини, бошқа гениялларнинг пайдо бўлиш имкониятини, бинобарин халқ ёки инсониятнинг бундан кейинги тараққиёт имкониятларини ҳам йўқ қилиб ташлаш қўлидан келадиган гений бўлмагани ва ҳечқачон бўлмаслиги сабабли, шунча ҳаракат ва жанглардан сўнг ўз замонасининг донишманд ҳукмрони бўлиб олган ҳалиги гений ҳам янги давр талабини қониқтираолмай, энди ўтмишнинг вакилига айланиб қолади. Унга қарши кўпинча адолатсиз ва ўзининг бир томонламалигида кўр бўлиб қолган оппозиция бош кўтаради; ўша гений пайдо бўлгандан сўнг бир қадам ҳам олға силжимаган нарсанинг ҳам-

маси унинг томонини олади — ва яна жанг бошланади! Броқ йиллар ўтади, янгилик ғалаба қозонади, ўз замонаси устидан тинч ҳукмронлик қилади ва ўтмишни хизматларига лойиқ тақдирлайди. Агар биз рус адабиётининг бошланишини Ломоносов ўзининг «Хотин шаҳарининг олинишига» атаб биринчи одасини ёзган 1739 йилдан ҳисобласак (Кантемирнинг сатиралари биринчи марта 1762 йилда нашр этилган эди), атиги юз йил давом этган мана шу рус адабиётида буларнинг барчаси содир бўлган эди. Масалан, Карамзиннинг рус адабиётида Ломоносов томонидан берилган схоластик йўналишга қарши бўлган адабий фаолияти славяно-филларни ва рус тили пуристларини ўзига қарши қўзғатди; вақт ва тафаккур ишни Карамзин реформаси фойдасига ҳал қилди ва Карамзин рус адабиётининг отаси бўлиб қолди; кишилар адабиётдан ҳайдалишдан, ла'нат остида қолишдан қўрқар эдилар, чунки Карамзин асарларидаги бирор сатрга, бирор ҳарфга шубҳа билан қарашга эрк берилмас эди. Броқ шишковчилар оппозицияси Карамзиннинг ўлимидан кейин уни кутиб турган ҳодисалар қаршисида ҳеч нарса эмас эди. Романтизм деб аталган нарса ақлларни озод қилди, уларни урф-одат, авторитетлар ва умумий риторик парчаларнинг (аввал-лари булардан машҳур ёзувчилар учун шон-шараф гулчамбарлари тўқилар эди) тор ва сийқа изидан олиб чиқди; янги ғоялар ҳартомондан бостириб кира-бошлади! Наполеон ағдариб ташлангач, Европада бошланган адабий, фикрий ўзгаришлар ва янги ҳаёт бизнинг адабиётимизда ҳам акс садо берабошлади. Ана шунда Карамзинга қарши бош кўтарилди... Лекин бу вақтлар ҳам ўтиб кетди; ҳозир ҳамма тушунадики, агар Карамзиннинг мухлислари унга қилган ишларига нисбатан кўпроқ баҳо берган бўлсалар, унда ҳақиқатда мавжуд бўлган Карамзиндан ортиқроқ бир одамни кўрган бўлсалар, бунинг учун Карамзин айбдор эмас; масала Карамзиннинг нималар қилмаганида эмас, балки қилган нарсаларининг нималигида, унинг вақтли туғилиб қолиб, ўтган асрдаги адабий ғоялар та'сири остида ма'лумот олгани учун айбдор

эмаслигида[23]. Энди Карамзиннинг на кўр-кўрона дўст лари, на марҳаматсиз душманлари бор — энди унинг учун холис, хотиржам, унинг шарафли номини иззат қилучи, хизматларини қадрловчи, унга адабиёт ва жамоатчилик тарихида фахрли ўрин берган авлод етишиб чиқди. Пушкин майдонга келди — лекин уни кутиб олиш Карамзинни кутиб олишга қараганда тамомила бошқача бўлди: завқ ва ғазаб, муҳаббат ва нафрат бунда анча чуқурроқ ва кучлироқ эди. Ба'зиларнинг тилидан Пушкин тушмаса, ба'зилар унинг номини эшитиш бланоқ даҳшат ичида қулоқларини кар қилиб олар эдилар. Даҳшатли ва шиддатли жанглар бўлди, лекин масала ҳамон ҳал қилинган эмас! Бирқанча насллар Пушкин устидан аллақачонлар ўз ҳукмини чиқарди, броқ Пушкин авлоди ҳали етишиб чиққанча йўқ... Даврнмизнинг элементлари шу қадар мураккаб ва чувалиб кетганки, масалалар шу қадар чуқур ҳаётийки, уларни ҳал қилиш учун кўп нарсани бошдан кечириш, ҳис этиш, идрок этиш керак; бу вақт ва ҳаётнинг иши — уларсиз кишилар ҳечнарса қилолмайдилар. Ҳали Пушкин ҳақидаги масала ечилгунча йўқ, лекин ҳозирнинг ўзидаёқ қанчадан-қанча янги масалалар туғилди, туғилганда ҳам аввалдаги каби китоблардан эмас, балки жонли воқиалардан туғилди!.. «Улик жонлар» ҳақида жамиятда бўлаётган мана шу гап-сўзлар ва мунозаралар, Гогольнинг янги асари туфайли журналларда пайдо бўлаётган мана шу завқли мақтовлар ва шиддатли ҳақоратлар — буларнинг барчаси шонли воқиалар эмасми, бу қай даражада адабий масала бўлса, шу даражада ижтимоий масала ҳам эмасми?.. Буни ҳам оз десангиз: бу шовқун-сурон ва қичқириқларнинг ҳаммаси эскилик блан янгилик ўртасидаги тўқиниш натижаси эмаси, икки даврнинг кураши эмасми? Пайдо бўлиши бланоқ дарров муваффақият қозонақоладиган, шак-шубҳасиз мақтовлар блан кутиб олинадиган ва кузатиб юборилади ган нарсаларнинг барчаси муҳим ва улуғ факт бўлмайди; одамларда икки хил фикр ва икки хил қараш туғдирадиган, курашларда чиниқадиган ва улғаядиган, жонли қаршилик устидан жонли ғалаба

қозонадиган нарсаларгина муҳим ва улуғ бўлаолади. Бу қаршиликнинг сабабини фақат бошқаларнинг муваффақиятига ва генийга ҳасад блан қараш деб ўйлаш масалага ғоят тор қараш бўлар эди; унинг сабаби замона руҳининг тўқинишида, эски блан янги ўртасидаги курашдадир. Инсон ўз ҳаётида фақат ма'лум бир ёшгача олдинга томон ақлий ҳаракат қилиш қобилиятига эга бўлади, унинг дидига ма'лум фикрлар сингиб, ўринлашиб қолгач, ма'лум ёшга етгандан кейин у ҳарқандай янги ҳақиқатни кўрмайдиган ва эшитмайдиган бўлиб қолади, бу ҳақиқатни, сохта ва таҳқирли деб билади. Фақат руҳи кучли кишиларгина ўзларига сингиб кетган ва ўрнашиб қолган та'лимотлардан ажралишга қобилдирлар, лекин улар учун ҳам бу ҳаракат жуда оғир, уларнинг барча руҳий ҳаётини ларзага келиши блан боғлиқ бўлади. Бутун бошли бир жамият Корнель ва Расин трагедияларида ўзининг поэзиядаги идеалини кўрган эди, уларнинг ше'рларини ёшликдан бошлабоқ ёдлаб олар эди. Жамиятнинг бу шоирлардан завқланиши уларга нисбатан ғоят кучли муҳаббат даражасига, уларга бўлган иззат-ҳурмати эса улуғлаш даражасига бориб етди. Мана шунда тўсатдан худди шу жамиятга сизларнинг шоирларингиз шоир эмас, балки уддабурон нотиқлар холос, уларнинг трагедияларида на характерлар, на образлар, на кишилар, на эҳтирос ва ҳиссиётнинг ўйинлари, на чуқур ғоялар бор, хуллас уларда ҳечқандай воқи'лик йўқ, улуғ драматург идеали эса, ниҳоят мана шу жамият ҳамавақт бадмаст ваҳший, сер илҳом, нодон деб ҳисоблашга кўникиб қолган Шекспирда рўёбга чиқди деб айтиб қолишди!.. Жамият қуруқ сўзга ишонаолмас, тушуниши эса янада қийинроқ эди. Бинобарин унинг учун ё ўзининг умр бўйи алданиб келганига ёки ишонтирмоқчи бўлаётган нарсани тушунишга қодир эмаслигига иқрор бўлишдан ўзга чора қолмаган эди. Бу эса кишилар учун жуда қийин иш: кишиларнинг кўпчилик қисми учун ўзининг тушунишга қобил эмаслигини э'тироф этишдан кўра, тушунмаган нарсаларини тушуниб олиш енгилроқдир. Лекин янги ҳаёт вужудга

келаётганда ҳали соғлом, озод ва бу янги ҳаётни ўзлаштиришга қобил бўлган ёшлар ўртасида янги гояларнинг жасур ҳимоячилари майдонга келади. Яна кураш бошланиб кетади; вақт ўтиб боради, эски жангчилар қатордан чиқабошлайди, ёшларнинг эса сафи ўлиб боради. Қарабсизки, сўл томон ўнг томон бўлиб қолипти, марказда эса икки фикрнинг дудмал куйиндиси, қат'иятсиз, бетайин кишилар қолипти. Бундан сўнг худди шу ҳодисанинг ўзи янгидан содир бўлади. Инсоният, халқлар ва жамиятлар тараққиётининг тарихи худди мана шундай ҳодисалардан иборат бўлади.

Биз танқид ҳақида мақола ёзишга киришир эканмиз, рус адабиётидаги танқидчиликка нисбатан мана шундай вазифани ўз олдимизга қўйсакмикан деб ўйлаган эдик, броқ бундай мақола бизни гоят узоққа олиб кетиб қолиши мумкин экан. Шундай бўлса-да биз бу масала ҳақида алоҳида мақола тайёрлашга ва уни танқид бўлимидан фан бўлимига кўчиришга қарор бердик. Бунда рус адабиёти тарихига, шу пайтгача ҳали ҳечким диққат-э'тибор қилмаган янги нуқтаи назардан, я'ни адабий, ахлоқий ва ижтимоий асосларининг тараққиёти нуқтаи назардан қаралади. Бу мақола «Отечественные записки» журналининг 1843[24] йилдаги дастлабки сонларидан бирида босилади. Биз унда «Танқид ҳақидаги» мақоламизда айтганларимизни такрорлаб ўтирмаймиз ва танқид ҳақидаги иккинчи мақоламиз сўнгида Сумароков асарларидан тахлил қилганимиз кейинги адабиётни кўриб чиқабошлаймиз. Ҳозир эса бизга яқинроқ масалага, мана шу учта мақолани ёзишимизга сабаб бўлган ж. Никитенко нутқининг мазмунига қайтамиз. Биринчи мақолада биз умуман танқиднинг нима эканлиги ва унинг бизнинг давримизда қандай бўлиши кераклиги ҳақида гапирдик. Энди танқиднинг ба'зан қандай йўлларга кириб кетиши ҳақида гапирамиз. Бизнинг сўзларимизда китобхон ҳозирги замон рус танқидчилигининг характеристикасини кўрадиларми, йўқми, буни биз билмаймиз. Лекин ҳарҳолда, биз ҳечкимнинг номини атамаймиз, ҳечкимга ишора қилмаймиз, майли ишнинг

ўзи кўрсатар, майли бошқалар бизнинг сўзларимизда истаган одамларини қидираберсинлар, лекин биз ҳечкимга теккизмай, умуман гапирамиз... Мулоҳазаларимизнинг предмети танқиднинг танқид идеалидан четга чиқиб кетиши масаласи бўлади...

«Отечественные записки» журналининг ўқучилари бу журналнинг танқиди ўз асослари, характери ва ҳатто тили блан ҳам бошқа ҳамма журналлардаги танқиддан кескин фарқ қилишини сезмай қололмайдилар. «Отечественные записки»нинг душманлари буни унинг энг катта камчилиги деб билганлар ва билмоқдалар, бошқалар эса бунда унинг катта фазилатини кўрадилар. Бизга, ҳечким ўзига ўзи судья бўлаолмайди, журналдаги танқиднинг фазилати ҳақида фақат жамоатчиликкина ҳукм чиқариш ҳуқуқига эга деб айтишлари мумкин... Бунга розимиз, броқ биз ўз танқидимизни мақтаяпмизми? Мутлақо йўқ. Биз фақат айтаяпмизки, бу танқид ҳозирги рус адабиётида алоҳида танқиддир, у ҳозирги бошқа журналлардаги танқид блан ҳечқандай умумийликка эга эмас. Буни эса қанчалик айблаш деб ҳисоблаш мумкин бўлса, шунчалик мақташ ҳам дейиш мумкин. Қани бунда мақтанчоқлик? Бунда тўғрилигига душманларимиз ҳам, дўстларимиз ҳам рози бўладиган факт бор, холос.

Танқид ўзининг ўрнига бўлган муносабатига қараб, ҳархил турларга бўлиниши мумкин, лекин ҳозир бизнинг диққатимизни жалб қилаётган нарса бу эмас. Танқидни у блан шуғулланучи шахсларга бўлган муносабати жиҳатидан эса ҳаммадан аввал самимий, виждонли танқидга, асосли, э'тиқодли танқидга ва ғаразли, тама'гир танқидга, савдогарлик танқидига ажратиш керак. Буларнинг сўнгиси доимо сохтадир. Чунки у аҳ'ён-аҳ'ёнда ҳақиқатни тилга олишни ўзи учун фойдали топса, бу ҳақиқат инсон онгининг юксак предметларига доир бўлолмас эди, балки, айни чоқда ҳархил ёлғон-яшиқлар, сохталиклар ва қарама-қаршиликлар орасида кўмилиб кетиб, амалий предметларнинг ба'зи томонларига ақлли қараш блан чекланиб қоларди. Лекин бу ҳам ҳамавақт шундай бўлавермайди. Дили ёвуз сан'аткор ҳечвақт доно бўлмас!

Самимий танқид, э'тиқодли танқид масаласига келсак, уни ҳамавақт ҳам ҳақиқий танқид блан бир деб қабул қилиб бўлмайди: э'тиқод ва ҳақиқат — иккови айни бир нарса эмас; улар фақат бир-бирлари блан қўшилгандагина кучли бўлаоладиган, лекин кўпинча, ўз бошига алоҳида ҳаракат қилганида ҳарбири ҳам ожиз ва самарасиз бўладиган иккита айрим-айрим ва ўзига хос асослардир. Гарчи бизнинг давримизда диний фанатизм намуналари кам учраса ҳам, ҳали ҳам аутодафэ — жонни қутқариш учун зарурий нарса деб, чин юракдан ишонучи кишилар топилиши мумкин. Бундай э'тиқод кучли, чуқур ва беғараз бўлиши ҳам мумкин; лекин шунга қарамай; у сохтадир. Бундан ташқари э'тиқодлар масаласида э'тиқодларнинг манбаига диққат қилиш керак. Ба'зан шундай бўлади: бирон жаноб ҳечким учун янгилик бўлмаган ма'лум эски фикрни қўллаб-қувватлашни ўзи учун хавфсиз ҳам фойдали деб топади. Қарабсизки, у ишни мана шу фикрни улуғ бир кашфиёт, мисли кўрилмаган янгилик деб тақдим қилишдан бошлайди; бу фикрни исботлайман деб ҳарқандай, ҳатто бу фикрни тасдиқламайдиган фактларни ҳам тўплайди,— уларни эгади, букади, қийнайди; ғалати, ёввойи тил кашф этади, ўзининг беғаразлиги, ватанпарварлиги ҳақида, ўзининг халққа бўлган оташин муҳаббати тўғрисида дод-вой солади. Унинг устидан кулабошлайдилар, унинг фикри янги эмаслигини, бир томонламалигини, ундан анча бурун ҳам бу фикрдан манфаат кўрмоқни истаб қолган ишқибозлари кўп бўлганини тилида халқчиллик эмас ҳаёсизликнинг ҳиди, қўпол извошчилар ва Кутейкин (Фонвизиннинг «Недоросль» пьесасида қатнашучи шахс) оҳанги сезилиб туришини, унинг ватанпарварлиги ҳозирча фақат мақтанчоқликдан ўзга эмас эканини, чунки ватанпарварлик қуруқ сўзлар блан эмас, балки амалий ишлар блан исбот қилинишини, ватанпарвар деган унвон кишилар ўзича эгаллайдиган эмас, ҳарбир гражданинга халқ ва тарих томонидан бериладиган эканини, унинг халқчиллиги халқ ҳаётининг сирли психияси эмас, бозор майдонидаги ифлос балчиқ эканини унга исбот қилиша-

ди... Буларнинг барчаси, албатта жаноб авторнинг жиғига тегади; унинг иззат-нафси таҳқирланади,—оқланиш истаги унда ўз э'тиқодларига ишониб қолиш заруриятини туғдиради. Моддий манфаатга бўлган ҳирс ва ҳақоратланган иззат-нафс томонидан туғдирилган бу заруриятни у э'тиқод ўрнида қабул қилади ва ишни шу блан тугаллайдики, у a force de forger on devient forgeron* деган француз мақолида айтилганидек бирор манфаат кўзлаб тавакkалига танлаб олгани та'лимотнинг фанатик муридига айланиб қолади. Қарабсизки, у ўз ёввойи э'тиқодларининг ботқоғига тобора чуқурроқ ботиб боради; муваффақиятсизлик унинг энергиясини қўзғайди, унинг энергияси фанатизмга айланади; агар у ўз э'тиқодларини ғоз патининг ёрдамидан бўлак яна бошқа йўл блан баён қилиш имкониятига эга бўлганида, одамларнинг шўри қурирди... броқ унинг қалами қўрқинчли эмас; даставвал у авомни эсанкиратиб қўйиши мумкин, чунки авом ёки бошқа ҳарқандай куч қаршисида ҳардоим чекинади. Лекин бу узоққа чўзилмайди; авом сохталик ёки ҳақиқатни биринчи марта эшитганда унча зийраклик блан қарайвермайди; броқ унинг дастлабки таажжуби ўтиб кетгач у, ба'зан индамай ва онгсиз ҳолда, масалани ҳарқандай олим ва философлардан ҳам кўра яхшироқ ҳал қилади. Бу ерда гап шундаки, жамият устидан қуруқ сўзлар эмас, балки ғояларгина мустаҳкам ҳукмронлик қилаолади; ғоянинг хусусияти ва унинг, ғояга даҳли бўлмаган бошқа ҳамма нарсадан муҳим фарқи шундаки, у ҳаракат қилади, олға босади,—хуллас тараққий этади; бизнинг «ватанпарварларимиз» эса бир фикрни бирхил сўзларнинг ўзи блан та'кидлайберади холос; бор-йўқ гапини ўзининг биринчи мақоласидаёқ айтиб қўйиб, кейин мингта мақола ёзса ҳам ўзининг чайнала-чайнала сийқаси чиқиб кетган гапларини ҳа деб такрорлайберади, холос... Бунинг устига, ўз системасига манба' бўлаоладиган ҳечқандай мушоҳидага эга бўлмай, ҳечнарсани асосли равишда билмай, ҳозирги замон фанига

* Темирчилик қилсанг, темирчи бўласан.

танимай, ҳақиқатнинг фарқига бормай, одобли ифодадан фойдаланмай у бе'манилик даражасига етиб боради. Шуниси ҳам борки, у бу даражага секин-аста, изчиллик блан, мантиқий равишда етиб боради, чунки унинг бема'ни та'лимоти асосида айни шу бема'ниликнинг ўзи ётади. У, масалан, жамиятдаги олий ва ўрта синф вакилларининг ма'рифати — қалбакидир, асл миллий донолик авомда сақланади, ҳатто олий жамият кишиларнинг бола-чақалари она тилини мужик кулбасида, ростовли сабзаворчилардан ва балиқфуруш хотинлардан ўрганиши керак — деб тасдиқлайди... У жамоатчилик блан карвонсарой қоровулларининг тилида гаплашади, буни оригинал, ва миллий ҳодиса деб билади... У ўзи атрофига ма'лум миқдорда прозелитларни я'ни ўзи бирор нарса ўйлаб чиқаришга тамомила қобилиятсиз бўлгани учун ҳарқандай мақтанчоқ одамнинг қуруқ сўзига ишониб кетаверадиган ва шунинг блан бирга на ше'р, на прозани тушунаолмаслик касалига мубтало бўлган мутлақо лаёқатсиз одамларни тўплаб олади. Ўз даврида ёзган мадригалари, трагедиялари, романлари, болалар учун ёзилган насиҳатгўй китобчалари ва алифбелари блан жамоатчиликнинг кулгисини қистатишгагина яраган эски қаламкашлар ҳам булар қаторига киради. «Ватанпарвар» улар тортиқ қилган мақолалардан, бема'ни сафсаталаридан беҳад хурсанд бўлади, унинг гапларини қулоқ қоқмай такрорлашга тайёр турганларидан шодланади, асарларини ма'қуллайди, мақтайди, ўз мақолаларида эшитилмаган ваҳшиёна номларга мурожаат қилиб, мақолани: «фалончи (дар'ёлар номи) фалон деган, фистончи бундай депти, фалон бетга қаралсин» каби иборалар блан тўлдириб юборади... Бечоралар, шўрлик рицарьлар, роса мақтаниб олиш имкониятига эга бўлганликларидан беҳад шодланиб, мендан кетгунча, эгасига етгунча тарзида мақола устига мақола ёзадилар, бир-бирларини ва эски замонларни мақтайдилар, барча исте'додли ва янги нарсаларни уриб-сўкадилар, гениини — ёвузлик, таланти фаҳш, болаларча ёзилган сентенциялардан танлаб олганларини эса энг соф ахлоқ деб атайдилар.

Бунда кўпинча уларнинг ўз гениялари, ўз талантлари пайдо бўлади. Улар одатда бештача одам бўлиб, доим олдинда борадилар, қолганлари эса уларнинг кетидан эргашади... Афсус! Бизнинг «Танқидчига» ҳечнарса ёрдам бермайди: энди унинг журнали ва мақолаларини ҳатто мазах ҳам қилмай қўядилар, уларнинг мавжудлигини тамомила унутиб юборадилар... «Танқидчи» энг сўнгги чорани қўллаб кўради: аввалларн у жамоатчилик ўртасида катта э'тибор қозонгани ва қарашларининг кенг тарқалгани блан «Танқидчимиз»нинг ҳасадини келтириб, унга тинчлик бермаётган журналини нишон қилиб оларди-да, унга қарши дўқ қилиб, шовқун-сурон кўтарар эди, лекин ўзининг кўрлиги ва маҳдудлигидан у бу блан бошқаларнинг журналини яна ҳам обрўйлироқ қилаётганига ақли етмас эди, энди бўлса у ўз-ўзига катта-катта мактублар ёзади (албатта, тўқима ном остида), бу мактубларда ўз журналини ва ўз мақолаларини тақширади, ўзининг чечанлигига ҳайрон қолади, ғояларининг чуқурлигидан ажабланади, ўз даҳоси, ўз билимдонлиги қаршисида иззат-эҳтиром блан бош эгади, ўзига душман журналлар ва душман қарашлар устидан қозонган ёлғон ғалабаларини тантана қилади... Йўқ! Бу ҳам ёрдам бермайди: мактублар ўқилмайди, улар ҳатто очилмаганича қолиб кетаверади, журналнинг эса номи ўчиб кетади... Жуда соз, баттар бўлсин!..

Яна бир хил э'тиқод бор, у биз юқорида тасвирлаб берган э'тиқодга ўхшайди, лекин ундан ўзининг анойи виждонлилиги блан фарқ қилади: бу му'тадиллик э'тиқоди, му'тадиллик мен ҳам талант, лекин ҳасад қилганликлари учун менга одилона тан бермайдилар деган э'тиқод... Анойи му'тадиллик тарафдори бўлган кишилар ўз душманларининг ноҳақлигини бутун дун'ёга исбот қилиб бериш учун ба'зан журнал нашр қилишга ҳам қарор берадилар. Бу ҳол айниқса филистёрларга ва қаламкаш гофратларга бениҳоя бой бўлган Германияда тез-тез учраб туради. Мана шундай жаноблардан бири тўғрисида биз яқинда бир немис газетасида қуйидагиларни ўқидик: бир кўнгилчанг одам журнал нашр

қилишга киришипти. У ўз танишларига қараб: «Аввал-лари мени сўкишар эди, энди уларни мен сўкаман»— деган. Ваҳолангки, уни ҳечким сўккан эмас, унинг тўғрисида шунчаки индамайин қўяқолишган экан. Ҳаммадан ҳам унга мана шуниси алам қилипти. Ҳаққи рост, қачонлардир унинг поэмалари ва роман-лари ёмон деб ба'зи жойларда айтилган эди, броқ унинг мана шу бема'ни асарларни ёзганига анча вақт бўлиб қолгани учун, аллақачон унутилиб кетган эди. Шуниси ҳам борки, у матбуот мақтовининг лаззати-ни ҳам татиб кўрган: филестёрларнинг журналлари, уни ёқимли ва ахлоқий ёзучи деб э'лон қилдилар, айниқса унинг ҳақиқатан ҳам силлиқлиги бема'нили-гидан заррача қолишмайдиган услуби бу журналлар-га манзур бўлди; ёлғиз серғайрат ёш танқидчилардан биригина ёшларга хос андишасизлик блан ўша жур-налларга ҳам, ёзучига ҳам ҳужум қилди. Ўшандан бери шунчалик кўп вақт ўтиб кетдики, серғайрат тан-қидчи қаламкаш гофратни ҳам, журналларда босил-ган ўз мақолаларидан кўпини ҳам унутиб юборди. Янги журналда ўзининг эски мақолаларидан келти-рилган парчаларни ва бу парчаларнинг пичингли изоҳлар блан илова қилинганини кўриб, унинг қандай ҳайратда қолганини бир кўрсангиз эди! У ўз мақола-ларидан олинган парчаларни ҳам, уларга қарши ёзилган аччиқ пичингларни ҳам ўқиб чиқди-да, ҳар иккаласининг устидан оққўнгиллик блан кулиб қўя-қолди... Нашриётга эса му'тадилликни ва ўз-ўзини кўкларга мақташда, талантли нарсаларнинг барчасига қарши курашишда тинмай давом этди. Бу кураш ўз журналини тиниб-тинчитиш блан тамом бўлди, чунки нашриётчининг ўзи журналнинг деярлик яккаю-ягона обуначиси ва ўқучиси бўлиб қолган эди... Германияда бунақа ҳодисалар камёб нарсалардан эмас, шунинг учун уни ҳатто мазах қилиб ҳам ўтиришмади, у худ-ди ҳавода ёрилиб кетучи совун кўпиги сингари ўз-ўзи-дан ўтиб кетди. Лекин амин бўлиш мумкинки, бу блан ўша кўнгилчанг одамларнинг хатти-ҳаракатлари тамом бўлмайди; му'тадил қаламкашларнинг иззат-нафси тиниб-тинчимайди; ўз журнали синган экан,

бошқа журналлар унинг мақолаларини қабул қилмас экан — ҳали брошюралар бор. Бу одамлар гўрга кир-гунча тиниб ўлмайди. Ваҳолангки, буларнинг барчаси ўзининг талантли эканига ва душманларининг унга ҳасад қилишига гўллик блан ишонишдан келиб чи-қади...

Умуман, э'тиқодли махдуд кишилар тўғрисида бутун-бошли бир китоб ёзиш, ва бу китоб ажойиб психоло-гик асар бўлиши мумкин. Э'тиқодга эга бўлган исте'додли ва ақлли кишилар блан му'тадилликни э'тиқод қилиб олганлар ўртасидаги энг асосий фарқ шундаки, булардан биринчиларининг э'тиқоди ҳақи-қатан иккинчиларининг э'тиқоди эса пасткаш ва кишининг ғашига тегучи иззат-нафсдан келиб чиқади. Ақлли киши ҳамавақт шубҳаларга маҳкум бўлади. Бу шубҳалар унинг э'тиқодининг жўшқинлиги ва энергиясини совутади, ва сусайтиради, му'тадил кишилар эса ҳарқандай бўлмағур нарсаларни муқаддас деб билади. Бунинг сабаби ёлғиз шун-даки, бу бўлмағур нарсалар шу му'тадил кишиларнинг миясидан чиққан. Бу тентаклар ҳатто ўзлари қўллаб қувватлаётган мана шу бўлмағур нарсаларнинг ҳам ўзларининки эмаслигини, балки уларнинг онгига ўзга-лар томонидан сингдирилганлигини кўпинча билмай-дилар. Бу ўзгалар ма'лум хилдаги бўлмағур нарса учун, ва бировларнинг қарашлари учун жон-дил блан курашишга тайёр турган соддадил кишиларнинг кўн-гилчанг ғайратидан ўз манфаатлари учун фойдала-надилар. Бу соддадил кишилар шу қадар усталик блан мажбур қилинганки, бировларнинг қарашлари-га худди ўз хусусий қарашлари каби ёпишиб олади-лар. Шу тарзда турли «ватанпарварлик» воситалари блан зимдан, киши билмас қилиб, бироз бойлик орт-тириб олган бирон ватанпарвар, бирон журнал хо-димини қўлга олади, уни ишга солиб қўйиб, унинг орқасида ўз ишларини ростлаб олади. Барча ишни журнал ходими қилади, бизнинг «ватанпарвар»[25] эса вақти келганда ўзининг «ватанпарвар» экани, ўз нар-саси учун ўлишга тайер экани тўғрисида гапириб туриш вазифасинигина ўз бўйнига олади. Соддадил

журнал ходими эса ма'рифат кўп бўлган жойда ҳамма нарсанинг чиришлиги тўғрисидаги ва ота-боболаримизнинг урф-одатлари ҳарқандай ажнабий доноликлардан афзал экани ҳақидаги ўз ғояларини умумлаштиришга беғараз интилади ва молдай ишлайди. Лекин бу соддадил журнал ходими ҳамавақт ҳам содда бўлавермайди, ба'зан унинг тирноқ остидан кир изловчи талабчанлиги ҳам сезилиб қолади. Бу талабчанлик унинг авторлик иззати-нафсига ёки педантларча догматизмига тегиб кетилган тақдирда, дарҳол юз беради. Қолган вақтларда бу журнал ходими жуда кўнгилчанг одамдир; сиз уни бироз мақтаб қўйсангиз, фикрларига қўшилсангиз, бас, у сизни гений даражасига чиқариб қўяди. Бу унинг учун осон, чунки бунинг учун ҳечқандай қонун-қоида керак эмас; унда фикр сўзларни эмас, балки сўзлар фикрни бошқаради. Унинг сўзлари эса дабдабали бема'нилигининг, бежирим жумлаларнинг асл намунасидир. Агар у кўпдан бери ёзиб келаётган одам бўлса (айниқса бунинг устига бироз билими бўлса, тилларни билса ва кўп ўқиган бўлса), дарров ишнинг кўзини билиб олади ва ҳамма нарса ҳақида тез ва кўп ёзиш, ёзганда ҳам ифодаларда қандайдир оригиналлик, қандайдир ялтироқлик кўриниб турадиган қилиб ёзиш қобилиятини эгаллаб олади. Броқ бу сун'ий оригиналлик, зар қоғозга ўхшаш ялтироқликдир. Ўқиб чиққандан кейин, нимани ўқиганингизни ҳам, нима ҳақида ўқиганингизни ҳам эслаёлмайсиз. Сиз айниқса унинг услубидаги такрорланиш сан'атига қойил қоласиз: у ёғоч столлар ёғочдан ясалади деганга ўхшаш бекорчи ва оддий фикрларни баён қилади; бир фикр узундан-узоқ жумлалар (периодлар), троплар, фигуралар давомида чўзилаберади; у бу фикрни у ёққа ҳам ағдариб кўради, бу ёққа ҳам, бутун-бутун саҳифаларни шу фикр блан тўлдириб юборади ва унга кўп нуқталарни тўкиб ташлайди. Унинг асаридаги жумлалар шу қадар баланд парвозки, ҳарқайси жумлада турли-туман эпитетлар, амплификациялар шу қадар кўп ишлатиладики, тажрибасиз ўқучи жумлаларнинг тасвирийлигига, ифодаларнинг яққоллиги-

га, услубининг равшанлиги ва рангбаранглигига ҳайрон қолади. Мана шу дадил ва жимжимадор қилиб ёзилган мақоланинг мазмуни ҳақида ўзига савол бериб кўрган кишигина мароқланишдан тўхтайди; чунки, ўқучи мақолада мазмун ўрнига авторнинг дабдабали иззат-нафсини ва ёлғиз тумтароқли сўзлар, жумлаларнигина кўриб, ажабланади. Бу ҳол Ғарбда, айниқса Ғарб чирийбошлаганидан бери унда тез-тез учраб туради; бизда, ёзучилик ҳали одат тариқасига кирмаган Русьда ҳозирча бу ҳодисаларнинг содир бўлиши анча қийиндир.

Умуман, му'тадил, нодон ва маҳдуд одамларнинг э'тиқодлари қанчали аянчли бўлса, шунчалик кулгили бир картинани ташкил қилади. Бундай кишиларнинг э'тиқоди деярли ҳамавақт қат'ий муваффақиятсизлик ва мутлақо умидсизлик блан тамом бўлади. Лекин, ҳечқандай э'тиқодсиз бўлсалар ҳам эпчил кишилар, қобилият орқасида эмас, муҳтожликдан ёки бирор манфаат кўзлаб танқидчи бўлганлар тамомила бошқача манзарани ташқил қиладилар. Бундайларнинг иши кўпинча ўнгидан келади. Айниқса улар ўз вақтида тилни тийишни, ўрни келганда индамай қолишни билсалар, уларнинг иши яна ҳам соз. Броқ кўпинча шундай вақтда улар шайтоннинг тузоғига илиниб қоладилар. Сўзларини ма'қул деб биладиган бир қисм кишилар фикрини бошқариш одати уларга шу қадар сингиб кетадики, бу одат эгалик қилиш орзусига тенг эҳтиросга айланади. Бу уларни бутун умр давомида айни бир нарсанинг ўзини такрорлашга, я'ни ўз хизматлари ҳақида, ўзларининг халқчиллиги ҳақида, ўз душманларининг ҳасадкорлиги, нодонлиги, жоҳиллиги ва қобилиятсизлиги ҳақида, ўзларининг ҳақиқат учун ўлишга тайёр эканликлари (қоғозда) ҳақида, ўзи роман ёзмаган одам бошқаларнинг романлари ҳақида ҳукм қилиш ҳуқуқига эга эмаслиги тўғрисида қичқиришга мажбур қилади... Қандай қилиб бу уларнинг жонига тегмас экан! Уларнинг тактикаси жуда оддий ва (вақти соати келгунча) жуда тўғри; жамоатчиликни «му'табар» ва «олий ҳиммат жаноблар» деб улуғлаб

(ошхоналарда бунақа атторчилик муомиласининг бозори чаққон эмиш), унга лаганбардорлик қиладилар ва энг муҳими — ўзларини уятсизларча ва виждонсизларча мақтайдилар. Айни бир китобнинг ўзини улар ҳам сўкадилар, ҳам мақтайдилар, сўнг китобдан топадиган нарсаларига қараб яна сўкадилар ва мақтайдилар... Агар бошқалар уларнинг мақолаларидаги қарама-қаршиликларни фош этсалар, улар бизнинг журнал ўз саҳифаларида ҳарқандай қарашларга ҳам ўрин бераверади, броқ ҳечқайсисининг жавобгарлигини ўз бўйнига олмайди дейишади ёки бironта ходимни айбдор қилиб кўрсатишади. Гўёки улар бу ходимнинг э'тиқодларини чеклашга ўзларини ҳақли ҳисобламас эмишлар. Бунинг устига улар журнал варақларининг фақат бир кунгина умр кўришини, эртасига эса унутилиб кетишини жуда яхши биладилар; шундай экан, жамоатчилик нашр этучиларнинг барча қилмишларини ва фикрларидаги қарама-қаршиликларни қандай қилиб ҳам эсда сақласин! Уларнинг э'тиқодлар, қонун-қоида, асослар блан заррача иши йўқ; куни ўтса, чойчақа чиқиб турса — бас. Шунинг учун ҳам ҳар куни уларнинг э'тиқоди янгиланиб туради. Улар фақат бир нарсада — ўзлари иштирок этмаган ҳарқандай моддий ва ма'навий муваффақиятга душманлик блан қарашда ўзларига содиқ қоладилар. Улар талантларни инстинктив равишда севмайдилар, чунки ўзлари бозори чаққон, шанғи талантларга бойдир. Буларнинг барчаси кундалик журналистикаси замонасидаги ҳаётининг барча қизиқишини ўзига қаратиб олган Ғарбда оддий ҳодиса ҳисобланади. Уерда ҳатто шундай газетачилар ҳам бўладики, улар адабий ҳийла-найранглар ҳақида бошқа бир журналдан бирон нарса ўқиб қолсалар дарҳол унга э'тироз билдириб мақола ёзадилар ва шахсни қўллаш каби хунук одатга ҳужум қиладилар. Улар одатда китобнинг муваффақиятини унинг тарқалишига қараб ўлчайдилар: бошқа бирор журналга ҳужум қилар эканлар, унинг обуначиларини бармоқ блан санаб чиқадилар. Агар бир вақтлар шарлатонларча ёзилган бирон асар блан жамоатчиликни қўлга

туширишга муваффақ бўлган бўлсалар, улар айрим китоб нашр этмаган кишиларга кун бермайдилар ва бунинг учун уларни журналга ёзиш ҳуқуқидан маҳрум қиладилар. Агар китоблари аллақачонлар унутилиб кетган бўлса, бу уларнинг парвойига ҳам келмайди, қайтага улар ўз асарларининг фазилатини билишни ҳамма ўқучи ҳам истайбермаслигига иқрор бўлиб, ўзларининг хизматлари ҳақида янада қаттиқроқ қичқирадилар. Броқ бундай одамлар қандай қилиб шу қадар узоқ вақт давомида сақланиб қолаоладилар, деб биздан сўрашлари мумкин. Бунинг йўли осон: фаросатли кишилар ўз вақтида, зарур бўлиб турган чоғда журнал нашр этабошладилар, жамоатчилик уларнинг сирини билиб олмасдан бурун журналнинг иши юришиб кетади, рақобатчилар эса шунинг учун пайдо бўлмайдики, четэлларда бирон янги нарсани нашр этабошлаш моддий жиҳатдан жуда қийин ишдир.[26]

Булар майда ҳунармандлардир. Уларнинг танқиди фельетондан иборат, пасткаш танқиддир; бу танқид кўпроқ янги китоблар ҳақидаги э'лонлардан, одобли нидолардан иборат бўлади. Лекин йирик ҳунармандлар, улгуржи ҳунармандлар ҳам бўлади. Буларга муваффақият қозониш учун эпчиллик ва уддабуронликнинг ўзи кифоя қилмайди, буларга талант бўлмаса ҳам, ақл ва қобилият зарур. Майда уддабуронлик уларга жамоатчиликни от ўйини ва мушакбозликни намойиш қиладиган олимпия циркига чорлаш учунгина керак; броқ бунда уларга бирон ошна-оғайнининг газетаси «обуна бўлмаган одам ватан адабиётини севмайди» деб қичқириши блан ёрдам бериши керак бўлиб қолади. Мана, улуғ иш муваффақият блан амалга оширилди ҳам; минглаб обуначилар мисли кўрилмаган му'жизани, журналистика оламида кўз кўриб, қулоқ эшитмаган ажойиботни, я'ни янги журнални ўқиш орзусида ёнадилар. Қизиқ, янги журнал жамоатчилик ўртасида туғдирилган чексиз мунтазирликни қандай қилиб ва нима блан оқлар экан, у келажакда ўзининг яшаши учун қандай қилиб ва нима блан асос қўяр экан. Ўз-ўзидан ма'лумки,

ҳарқандай журналнинг ҳам жони бўлмиш танқид билан оҳлайди. Янги танқиднинг йўналиши нимадан иборат бўлади, унинг бошқа танқидлардан фарқ қилувчи характери қандай бўлади? Бизнинг журналистимиз эслик одам: у бирор янгилик билан кўзга ташланиш лозимлигини, оригинал бўлиш кераклигини, одамларни эсанкиратиб қўймоқ даркорлигини яхши билади. Шунинг учун ҳам у ўз танқидининг асосига скептицизм ва мазах қилишни қўяди. Хўш, унинг скептицизми ва мазах қилиши нимага қарши йўналтирилади? У нима тўғрисида ғапираётган бўлса, шуларга, олам нима билан бой бўлса, шуларнинг барчасига фан, тафаккур, сан'атга қарши йўналтирилади. У, скептицизм авомни илинтириш учун энг яхши қармоқ эканини тушунади. Соддадил авом одатда кўп билатуриб (я'ни кўп нарса ҳақида ишонч билан ғапиратуриб), ҳечнарсага ишонмайдиган ва ҳамма нарсани бема'нилик деб ҳисоблайдиганлар олдида ҳайратда қолади. Ҳамма нарсани мазах қилиш авомни ўйлаш ва масаланинг моҳиятига шўнгиб кириш азобидан халос этади ва уни овутиради. Бунинг устига авомнинг ҳам иззат-нафси бор; у генийлар, талантлар, турли-туман ма'навий устунликлар қаршисида тиз букади; броқ бу тиз букишлар яширин равишда унинг иззат-нафсига тегади; бирқанча кишининг ўзи устидан шу қадар баланд туришлигини, бу кишиларнинг инсоният аристократлари эканини, ўзининг эса бечора авом, оддий халқ, plebs ғина эканини ўйлаш авом учун унча ёқимли эмас. Авомнинг кўнглини овлаш, унинг ўзи очиқ айтишга жур'ат этаолмайдиган яширин ўйларини топиб, унга хушомадгўйлик қилиш лозим, унга ҳамма нарсанинг фақат узоқдангина яхши кўринишини, усти ялтироқнинг ичи қалтироқ эканини, барча улуғ нарса фақат шартли равишда улуғ эканини ғапириш керак. Мана, қарабсизки, янги журналда биография кетидан биография пайдо бўлаберади, броқ булар Плутархнинг «улуғ зотлар ҳаётининг тавсифидан» тамоман ўзгача. Соддадил ва олийжаноб грек улуғ зотларида ерда илоҳият асосининг намоён бўлишини, инсон руҳининг тантанаси ва шон-шуҳратини,

инсонийтининг ҳусни ва юпанчини кўрган эди. У ўз қаҳрамонларининг ожиз томонларини ўқучидан яширган эмас, чунки бу томонларсиз уларнинг одам эмас, балки арвоҳ бўлиб қолишини яхши билган; у ожизликдан куч, маҳдудликдан ақл, э'тиқослар билан курашдан эзгулик қидирган, чунки буларнинг барчаси воқи'ликнинг ўзида мавжуд эди ва бинобарин бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас эди. Бизнинг биографимиз тамомила қарама-қарши нуқтаи назарда туриб, иш бошлади: у фидокорликдан эгоизм, ҳақиқатдан адашишни, эзгуликдан аҳмоқлик ва шуҳратпарастликни кидирди. Унда улуғ одамлар хасадкор, ҳам ғаламис, ҳам суллоҳ, ҳам эгоист, ҳам нодон, ҳам аблаҳ бўлиб чиқади. У улуғ одамларни мана шундай хусусиятлар билан чулғаб ташлашга шу қадар моҳирки, бу хусусиятларнинг орқасида улуғ кишилар кўринмай кетади. Дуи'ёдаги улуғ нарсалар ҳақида унинг ғоят суб'ектив қарашларига фактларнинг ўзи ҳаддан ташқари қарама-қарши чиқиб қолса, у дадиллик билан фактлар воқи'лигини синдириб ташлайди, фактларни бузади ёки ўзининг сохта олимлигига таяниб, қулоқ эшитмаган фактларни ўйлаб чиқаради ёхуд қандайдир кўз кўрмаган янги асарларга суяниб ма'лум ва исбот қилинган нарсалар воқи'лигини инкор қилади. Мана, авом ҳамма нарсанинг уддасидан чиқишига, ўзлари авваллари тотинган собик санамлардан ҳечқанча кам эмаслиги, улардан тубан эмаслигига, бу санамлар уларни жуда баҳайбат қилиб ишлаган ҳайкалтарошларининг ҳавойи майли туфайлигина улуғ бўлиб кетганига шодланади. Ажойиб журнал! Авом жон дили билан ўқийди ва мақташдан тинмайди!.. Броқ авомни ёлғиз шунинг ўзи блангина овутишмайди. Унга фаннинг педантлар кашф этган бема'ни нарса, инсонийтининг фахри бўлмиш ақл-идрок кишиларни аҳмоқ қилувчи ва алловчи нарсадан ўзга эмаслигини, системалар ҳақиқатни қоронғилатиш учун билимдонлар томонидан ўйлаб чиқарилганини, ҳечнарсани ўрганмасдан туриб, ҳаётда ўнғайлик билан қўлланиши мумкин бўлган ана шундай қоидаларни тартиб қилувчи журнални ўқиш блангина ҳамма нар-

сани билиб кетиш мумкинлигини, философларнинг ҳаммаси муттаҳам эканини, ҳатто Сократ ҳам ўз иблиси блан афиналиларнинг бошини қотирган уста ҳийлагар бўлганини ва ҳоказоларни исбот қилиб беришга уринишади. «Ўххў! — дейди авом муғомбирона ҳуштак чалиб,— ҳамма гап бунда эканку! Баракалла! Жуда ҳам соз-а!» Броқ авом генийларсиз яшайолмайди. Генийларнинг авом қаршисидаги устунлиги унинг иззат-нафсига қанчалик қаттиқ ботса, генийларнинг бўлмаслиги ҳам авомнинг иззат-нафсини шунчалик ҳақорат қилади. Эпчил скептик — танқидчи буни тушунади. Қарабсизки, у ўз ҳамтовоқларига, турли-туман му'тадил кишиларга гениальлик шаҳодатномасини улашиб, ўз генийларини яратабошлайди. Бу унинг учун ҳам осон, ҳам хушчақчақ иш; у ўз иродаси блан генийларни тақдирлайолади ёки уларни генийликдан тушириб қўяди; генийлар эса унинг қаршисида дир-дир титрайдилар, унинг закази бўйича ишлайдилар, ўйлаб-нетиб ўтирмай ёзаверадилар-да, ҳаммаёқни романлар, повестьлар, драмалар блан тўлдириб ташлайдилар... Авомга бу генийлар ма'қул келади, чунки авом улар блан бетакаллуф, тортинмай, ошна-оғайниларча муомала қилиши мумкин, бу генийлар улуғ, машҳур, шон-шуҳратли бўлсалар ҳам айни чоқда камтарин, ўз устунлиги блан ҳечкимни ҳақорат қилолмайдилар, бу генийлар жуда яхши ёзадилар, лекин кибрланишга жур'ат қилолмайдилар, чунки бурятлар ёғоч бутларига ҳаво очиқ пайтларида сиғиниб, қурбонлик қилиб, ёғингарчилик вақтларида эса шафқатсиз равишда калтаклаганлари сингари кибрлансалар буларни ҳам ҳечким андиша қилиб ўтирмаслигини яхши биладилар. Танқидчи ҳақиқий улуғ, ҳақиқий исте'додли нарсаларнинг барчасини улардан журнал учун фойда чиққан тақдирдагина мақтайди; броқ шунда ҳам у шу қадар дудмал қилиб мақтайдики, унинг ҳазиллашаётганини ҳам, жиддий гапираётганини ҳам, сўкаётганини ҳам, мақтаётганини ҳам билиб бўлмайди. Унинг сўкишидан ҳам, мақтовидан ҳам мағрур нафратланучи талантли кишилар эса доимо унинг пичинг-кесатишлари ва ошкора сўкиш-

ларига дуч келади. Бу унга шу қадар осонки, у шу қадар дадил ва қат'ийки, қўяберасиз... Бирон китобни таҳлил қилар экан, ўзи ёзган нарсаларни таҳлил қилинаётган асардан олинган парча деб кўрсатади ва «қаранг, қанчалик аҳмоқона ёзилган!» деб қўяди. Бунинг устига у авомни кулдиришга уста,— қаҳқаҳ уриб кулиб юборган кишини мағлуб бўлди деяверинг, унинг ўйлаб кўришга ҳам, суриштириб ма'лумот олишга ҳам вақти йўқ. Буларнинг барчаси скептик-танқидчи учун жуда ҳам яхши: унинг журнали тобора гуллайди, унинг номи машҳур бўлиб кетади, мол-дун'ёси эса кўпайиб боради. Броқ муваффақиятининг олий нуқтаси кўпинча хавфли бўлади; юқорироқ чиқиши мумкин бўлмаган киши кўпинча йиқилиб, тушиб кетади... Авом — алдайди, авом одам каби ўлмайди; унинг сафдан чиқиб қолган қаторлари янгини талаб қилучи ва эскини такрорлашни қабиҳлик деб билучи янги соғлом одамлар блан доимий равишда тўлиб туради. Бизнинг скептик-журналистимиз эса беихтиёр бир нарсанинг айни ўзини такрорлаш блан чекланишга мажбур бўлиб қолади, чунки ёлғиз ҳақиқатгина ўз тараққиётида битмас-туганмасдир ва у бир нарсанинг айни ўзи бўлиб турганда ҳам доимо тараққий этаётган бўлади, янги ва оригинал бўлади. Агар скептик танқидчи ўз вақтида тилини тияолса ва ўзи тўғрисида эслатмай, унутилиб кетса, унинг иши жойида. Унутилишлар ичида инсон учун энг таҳқирлиси унутилган одамнинг ҳамон ўз-ўзини мақташдан тинмаслигидир. Ана шунда унга ҳечқандай ҳийла-найранглар ёрдам бераолмай қолади, у ўз журналига сўнгги ўзгаришлар ва камолотнинг ҳаёт ва ўлим сувини ҳарқанча пуркамасин, тажрибасиз чайқовчиларни ёрдамга ҳарқанча чақирмасин, барибир, унинг журнали йиқилади...

Скептицизм — ўзининг қандай тушунилишига қараб, улуғ ёки пасткаш сўз бўлиши мумкин. Скептицизм ҳечқачон ўзига ўзи мақсад бўлолмайди. Билим орзусида ёнган руҳнинг жўш уриши ва интилишлари скептицизмдан қаноат ҳосил қилмайди! Аҳмоқлар ва маҳдуд кишиларгина ҳамма нарсага ишонаверадилар,

чунки улар ҳечнарсани текшираолмайдилар. Чуқур мулоҳазали кишилар эса ўз табиатига кўра скептик бўлади, броқ бундай кишиларнинг скептицизми ҳамма нарсани совуққонлик блан инкор қилаберишнинг эмас, балки юракнинг билимга чанқоқлигининг белгисидир. Одам ҳақиқатни қанча чуқур севса, у ҳақиқатни шунчали диққат блан текширади, уни шунча эҳтиётлироқ қабул қилади. Бундай одам ҳақиқатнинг фазилатига, унинг барқарорлигига ишонади; броқ у ҳақиқатни текшириш блан шуғулланучи кишиларнинг қуруқ сўзига ишонмайди. Чунки у инсон блан ҳақиқатнинг айни бир нарса эмаслигини билади, лекин у бевосита ўзига ҳам ишонмайди, чунки у инсон бўлгани учун уни одатлар ҳам, соддадиллик ҳам, ҳиссиёт ҳам, ўз ақли ҳам алдаши мумкинлигини билади. Бундай одамларнинг скептицизми ҳақиқатни инкор қилмайди, балки кишилар томонидан ҳақиқатга аралаштириб қўйилиши мумкин бўлган сохта ва маҳдуд нарсаларнигина инкор қилади. Ўзгариш даврларида, жамиятдаги эскириб қолган кайфиятларнинг бузилиш ва чириш даврида, кишилар учун ёлғиз ўз умрини аллақачонлар яшаб битирган ўтмиш блан ҳали пайдо бўлмаган келажак орзусигина мавжуд бўлиб, ҳозирги давр эса йўқ бўлган пайтларда — скептицизм барчанинг фикрини эгаллаб олади, даврнинг касалига айланади. Ҳақиқий скептицизм азоб чекишга, қийналишга мажбур қилади, чунки, скептицизм ҳақиқат томон интилиб қаноатланмаслик ва бинобарин очлик ва ташналик каби бир касалликдир, лекин бу мақсад эмас, нормал бўлмаган ҳолат, воситадир. Саёз фикрли одамларгина, тубан қалб эгаларигина скептицизм блан янги кийим кийган олифта киши каби, мақтанади. Фақат кичкина улуғ одамларгина, кўз бойловчилар ва бекорчи авомни кулдирадиган масхарабозларгина, ёлғиз шуларгина азобланмай, ҳамма нарсадан жуда осон, хушчақчақлик ва майнавозчилик блан шубҳаланадилар... Ҳамма нарса устидан кулиш, ҳамма нарсани — фанни ҳам, ақл-идрокни ҳам, сан'атни ҳам сўкиш — иш бўлдими? Бундай қилган одам на ақлли, на улуғ бўлади.

Бу умумий тушунчалардан яна рус танқидчилигига қайта мурожаат қилар эканмиз ўзининг ажойиб нутқи блан бизнинг мана шу мулоҳазаларимизга баҳона бўлган профессор блан бирга унга, я'ни рус танқидчилигига «сан'атга нисбатан кўпроқ муҳаббат ва ўз-ўзига нисбатан кўпроқ ҳурмат» тилаймиз.